

FİRİDUN NURULLABƏYLİ ƏSƏDOV

Elmi redaktor: i.e.d., prof. **Bəhruz Abdullayev**

Rəyçi: prof. **Əsgər Abdullayev**

NADİR ŞAH ƏFŞAR

(Monoqrafiya)

**Əsədov Firdun Nurullabəyli. Nadir şah Əfşar.
Monoqrafiya. Bakı: «İqtisad Universiteti»
Nəşriyyatı – 2011. - 68 səh.**

Tariximizin səhifələrində Nadirqulu (Nadir şah) hiyləgərliyi ilə Xorasanda ad qazanmış, quldurluqla məşğul olan vücut, 2-ci Şah Təhmasibə yol tapmış, onu hakimiyyətdən kənarlaşdırmaqla özünü şah elan etmişdi.

O, şahlıq hakimiyyəti illərində Azərbaycanda talanlar etmiş, ermənilərin dostu kimi fəaliyyətini davam etdirmişdi. Nadir şahın Azərbaycandakı talanları həddindən artıq olmuşdu.

BAKİ – 2011

© Əsədov F.N. -2011

© İqtisad Universiteti – 2011

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	4
Nadirqulu Əfşarın gənclik dövrü və onun hakimiyyət uğrunda iddiası.....	7
Nadir şahın hakimiyyəti.....	35
Nəticə	64
İstifadə edilən ədəbiyyat.....	66

ÖN SÖZ

Azərbaycanımızın keçdiyi tarixi yola nəzər saldıqda insana xoş gələn səhifələrlə yanaşı, bütün tarixi dövrlərdə zəli kimi Azərbaycana daraşan mənfurların talanlarının şahidi oluruq. Həmin talanların sayı-hesabı yoxdur. Tariximizin bütün dövrlərində olduğu kimi, XVIII əsr tarixi də dəhşətli, ziddiyyətli dilə gəlməz çətinliklərlə doludur.

Azərbaycan özünün tükənməz sərvətləri ilə Şərqi dünyasında tanınan, diqqət mərkəzində olan diyardır. Azərbaycanın imkanlarını görən talançı dövlətlər onu rahat buraxmamışdır. Azərbaycan XVIII əsrdə həmin çətinliklərin sırasında olmuşdur. Azərbaycan daimi Rusiya, Türkiyə, İran dövlətlərinin işğalına məruz qalmış, onun sərvəti işğalçı dövlətlər tərəfindən talanmışdır. Elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, öz zəngin sərvətləri ilə tanınan Azərbaycan XVIII əsrdə yoxsul bir ölkəyə çevrilmişdi. XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan iqtisadiyyatı Rusiya, Türkiyə, İran dövlətləri arasında gedən mübarizə nəticəsində ağır vəziyyətə düşmüş, ərazisi qeyd olunan dövlətlər arasında bölüşdürülmüşdür¹.

İran xarici dövlətlərin ciddi nəzarəti altında idi. Bu nəzarətdə Azərbaycan daha ağır bir vəziyyətdə idi. Azərbaycan – Səfəvilər dövlətini «idarə edən» 2-ci Şah Təhmasib ölkəni idarəolunmaz səviyyəyə çatdırmışdı. Şah ölkənin çıxılmaz vəziyyətdə olduğunu görürdüsə, özünün bacarıqsızlığı üzündən ölkəni həmin vəziyyətdən çıxarmağa gücü çatmırdı. Şah 2-ci Təhmasib,

¹ Вах: А. Абдулрахманов. Азербайджан и русско-иранско-турецкие отношения в половине XVIII в. Баку, 1949.

İran dövlətinin idarə olunmasından ötrü kömək üçün xarici dövlətlərdəki imkanlara müraciət edir. Bu müraciət əslində şahın ağılsızlığının nəticəsi idi. Şah, Xorasan hakimi, quldurluğu özünə peşə seçən, həmin peşə ilə ad qazanan Nadirquluya müraciət edir. Bu da Nadirqulunun ürəyincə olur. Artıq İranın tərkibində olan Azərbaycan – Səfəvilər dövləti dağılmaq təhlükəsində idi. Azərbaycan – Səfəvilər dövləti daimi nəzarətdə idi. Bu nəzarət Rusiya tərəfindən daha güclü idi. Çar I Pyotr bu barədə xüsusi nəzarətçilər təyin etmişdi. Həmin nəzarətçilərdən birisi İrandakı səfiri A.R.Volinski idi. Volinski, vaxtaşırı İran və Azərbaycan haqqında çara məlumatlar çatdırırdı. Məktubların birində Volinski yazır: «Hazırkı İran dövlətinin başısı kimi axmağı heç bir yerdə tapmazsan, özü əlini ağdan-qaraya vurmur, bütün dövlət işlərini Etumadü-Dövlə kimi bir səfehə tapşırırdı»¹.

Şah 2-ci Təhmasib kömək üçün Xorasanda hakim olan Nadirquluya müraciəti böyük həvəslə qəbul edir. Nadirqulu özünə məxsus quldur dəstəsi ilə İrana daxil olur, hiyləsini bütün istiqamətlərdə davam etdirir. Az bir vaxt ərzində Şah 2-ci Təhmasibin səlahiyyətlərini əlindən alır. Nadirqulu get-gedə sərbəstliyə nail olur, Şah 2-ci Təhmasib ikinci dərəcəli adam kimi yaşayırdı. Heç bir imkanı yox idi, onun imkanlarına Nadirqulu son qoymuşdu. Nadirqulu az bir vaxt ərzində vaxtilə İran torpaqlarının bir qisminə sahib olan Rusiya və Türkiyəyə müraciət edərək, həmin torpaqları geri tələb edir. O, bu tələblərinə nail olur.

¹ Е.С.Зевакин. Азербайджан в начале XVIII в. Журнал публицистика Вольнского (1715-1718). Баку, 1929.-С.6.

Şah 2-ci Təhmasib hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır. Yerinə ilə Səfəvi nəslinə hörmət əlaməti olaraq, 8 aylıq uşağı 3-cü Abbas adında şah elan edir. Nadirqulu isə bu kiçik uşağın qəyyumu olur. Az bir vaxt ərzində 8 aylıq uşaq vəfat edir. Beləliklə, Şah 2-ci Təhmasib tarixin səhifəsindən silinir. Az bir zaman kəsiyində Şah 2-ci Təhmasib də öldürülür. Meydanda Nadirə yol açılır, 1736-cı ildə özünü İran şahı elan edir. Onun şahlığı 1747-ci ilə kimi davam edir. Nadir şahı iranlılar istəmirdi. Hər yerdə üsyanlar başlanır. Son nəticədə 1747-ci ildə Nadirqulu sui-qəsd nəticəsində öldürülür.

NADİRQULU ƏFŞARIN GƏNCLİK DÖVRÜ VƏ ONUN HAKİMİYYƏT UĞRUNDA İDDİASI

Dünya tarixində özünəməxsus şöhrətli yeri olan Azərbaycanımızın keçdiyi yola nəzər saldıqda görürük ki, bu torpaq sakit həyat tərzini görməmiş, daimi gərginliklə yaşamışdı. Xarici işğalçı dövlətlərin tamahı ucbatından Azərbaycanın sərvətləri daimi talanmış, insanlar bu cəhətdən ağır həyat tərzini keçirmişlər. Tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan gərgin şəraitdə yaşamışdı. XVIII əsr tarixi də həmin gərgin vəziyyətin canlı şahididir. Ağlagəlməz çətinliklər insanların normal yaşamasına siper çəkmişdi. Xalqımız bu çətin vəziyyətdən çıxış yolu axtarırdısa, Azərbaycana gözlərini zilləmiş dövlətlər buna imkan verməmişdi. Azərbaycan həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən böhran vəziyyətində idi. Bu çətinlik xüsusilə XVIII əsrin 30-cu illərində daha da artmışdı. Buna da səbəb Azərbaycanda hakimiyyətdə olan şahın bacarıqsızlığı olmuşdu (Azərbaycan da İranın tərkibində idi). İran hakimiyyətini idarə edənlər nəslən Səfəvilərdən idi. Bu nəslin nümayəndəsi Şah 2-ci Təhmasibin səriştəsizliyi İran və Azərbaycanı bu ağır, dözülməz vəziyyətə salmışdı. Şah 2-ci Təhmasibin hakimiyyəti idarə edə bilməməsi, səriştəsizliyi tarixi sənədlərdə təsdiq edilir. Bu barədə Azərbaycan – Səfəvilər dövlətinin səfiri A.R.Volnskinin çar I Pyotra ünvanladığı məlumatlar diqqəti cəlb edir.

A.R.Volnski yazır: «Hazırkı İranda dövlət başçısı kimi düşüncəsiz- axmağı heç yerdə tapmazsan. Şah özü əlini ağdan-qaraya vurmur, bütün dövlətin işlərini Etimadü-Dövlə kimi bir səfehə etibar etmişdi»¹.

Bir məqamı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, I Pyotr A.R.Volnski İranda səfirlik missiyası ilə yanaşı çarın özünə məxsus (gizlin) işlərinin icrasını da həyata keçirirdi. Təbiəti etibarilə donosçuluqda tanınan səfir, I Pyotrun da donosçusuna çevrilmişdi. I Pyotr A.R.Volnskiyə İran və Azərbaycan haqqında xüsusilə Xəzər dənizi barədə ətraflı sənədlər toplamağı tapşırılmışdı. İranda səfir adı ilə fəaliyyətdə olan A.R.Volnski başqa missiyaları da icra edirdi. Əsasən kəşfiyyətçi işlərində daha çox fəaliyyət göstərirdi. İran və Azərbaycandan donoslar toplamaqla da məşğul olurdu. A.R.Volnskinin I Pyotra ünvanladığı məktublar xüsusi qovluqlarda indi də «Rusiyanın qədim Aktlar Arxivində» mühafizə olunur. Həmin sənədlər Azərbaycan tarixinin həmin dövr üçün XVIII əsr məsələlərinin aydınlaşmasında xüsusi rol oynayır. Qədim Aktlar Arxivindəki sənədlərə nəzər saldıqda XVIII əsr tarixinin mükəmməl tədqiqatçısı, tarix elmləri doktoru Həsi Behbud oğlu Abdullayevin imzasına rast gəlmək olur. Çox təəssüflər olsun ki, həmin arxivdə işləməyən, hətta arxivin ünvanını belə bilməyənlər, yazılarına arxivlərdəki sənədləri çap olunmuş kitablardan köçürüb, adına yazanlara rast gəlmək olur. Bu tariximizin tədqiqatında adları qeyd olunanlarına rast gəldikdə

¹ Е.С.Зевакин. Азербайджан в начале XVIII в. Журнал посланника Вольнского 1715-1718. Баку, 1929.-С.6.

təccüblər doğurur. Həmin saxtakarlara bəzən də himayədarlıq edənlər də olur.

Nadirqulunu maraqlandıran qan qardaşları farslar olmuşdur. Onun Azərbaycan xalqına marağı az olmuşdur. Azərbaycan xalqına cəza vermək, əmlaklarına sahib olmaq kimi vəhşiliklər üstün yer tuturdu. Nadirqulu fars mənşələrinə daha çox inanındı. Bu da təsadüfi deyildi. Nadirqulunun qanından gələn hal idi. Nadirqulu azərbaycanlılar üçün şeytan tərəfindən yaranan vücut idi.

Nadirqulu İranda yerini tutduqdan sonra, hərbi yürüşü ön cərgədə saxlayır. Onun işğalçı yürüşü ilk dəfə Azərbaycan torpağından başlanışdı. Bu hərbi yürüşdə daxili varlığındakı məkrilər onun Azərbaycan ərazisindəki talanları ilə nəticələnmişdi. Nadirqulu Azərbaycan torpaqlarını işğal edərkən, buradakı məmurları işlərindən azad edir, farsları təyin edirdi. Azərbaycan ağır istisadi vəziyyətdə yaşayırdı. Bu yaşayış da əzablarla başa gəlirdi. Azərbaycandakı ağır iqtisadi çətinliklər bütün İrana yayılmışdı. İran dövlətinin bu vəziyyəti Rusiya imperiyasının, habelə uzun illər Azərbaycanda quldurluqla məşğul olan Nadirqulunun da marağını artırırırdı. Bu, Nadirqulunun İranda hakimiyyətə sahib olması dövründən əvvəl quldurluq fəaliyyəti zamanı onda Azərbaycana sahib olmaq marağından irəli gəlirdi.

Xorasanlı Nadirqulunun bu yolla Azərbaycan haqqında geniş məlumatı var idi. Bu diyarın işğalına həsrətlə can atırdı. Nadirqulunun üzünə tale gülür. İranı idarə edən Səfəvi şahı 2-ci Təhmasib, İran daxilində yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün

xorasanlı Nadirquluya köməklik üçün müraciət edir. Nadirqulu Şah 2-ci Təhmasibin müraciətindən istifadə edib, İrana gəlir. Az bir vaxt ərzində Şah 2-ci Təhmasibin səriştəsizliyini dərk edir, ona bütün istiqamətlərdə təsir edir. İran dövlətində hakimiyyətdə olan Şah 2-ci Təhmasib günü-gündən hörmətdən düşür, Nadirqulu özünü şah kimi İranda təsəvvür edir. Nadirqulu az bir zaman kəsiyində İranda şah kimi tanınır.

Nadirqulunun bir şəxsiyyət kimi, mənfi əməllərinin olmasına baxmayaraq o, İranın idarə sistemində özünün tanıdıqlarını işlə təmin edir. Nadirqulu fars mənşələrinə daha çox etibar edirdi. Bu da onun həmin mənşəyə adı olduğunu göstərirdi. Azərbaycanlılara bir o qədər marağ göstərmirdi.

Nadirqulu haqqında yazarlar çoxdur. İstər rus, fars və istərsə də Azərbaycan dilində qələmini sınayanlar məlumat vermişlər. Bu cəhətdən görkəmli tarixçi Abbasqulu Ağa Bakıxanovun məlumatı diqqəti cəlb edir.

A.Bakıxanov yaxır: «Monqol istilasası dövründə, Azərbaycana gəlmiş olan türkmən əfşarlarının qırxlı tayfası Şah İsmayıl Səfəvinin hüzurundan sonra, köçüb Əbivərd mülkündə görünür, həmin mülkü, sahəni Şah İsmayıl vermişdi¹. Kürqan çeşməsi ətrafında sakin olmuşdu. Bu tayfadan İmamqulu adlı bir nəfərin hicri 1101 (1689) ildə Nadirqulu adlı bir oğlu var idi. Bu adı o, Kosa Əhmədli Babalı bəyin iki qızını bir-birinin ardınca aldıqdan sonra, tay-tuşları arasında yüksəlib tərəqqi etdi, Nadirqulu bəyəndi ilə məşhur oldu. Babəli

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əvəri. -S. 161.

bəyin vəfatından sonra sistanlı Məlik Mahmudun xidmətində olur. Sonra ondan qaçıb, Əbivərdi ələ keçirdi. Bu iğtişaş dövründə, Əfqanlar İran paytaxtını, İraq Fars və Xorasani, Osmanlılar isə, Azərbaycanın yarısını, ruslar Kəspə sahilindəki vilayətləri tutmuşlar. Ləzgilər də Şirvanda asayişə və yolları, əmin-amanlığı pozmuşdular»¹.

Göründüyü kimi, Nadirqulu hələ kiçik yaşlarından dinc yaşamağı sevmirdi, quldurluq əməllərini işə salır, Azərbaycan ərazisindəki torpaqları işğal edirdi. Artıq Nadirqulu üçün imkanlar reallaşmağa başladı. O, hökmranlıq iddiasına düşdü. A.Bakıxanovun yazdığı kimi, «Nadirqulu bəy təqribən 400 ailədən ibarət Cəlair elinin köməyi ilə hökmranlığa başladı»².

Bu işindən ruhlanan Nadirqulu sakit dayanıb bilmir, bir sıra əyalətləri işğal edir, müharibə etməklə tanınırdı. Onun arzusu İran və onun tərkibində olan Azərbaycan-Səfəvilər dövlətinə sahib olmaq idi. Bunun üçün yollar axtarmağa başladı. Şah Təhmasibə yol tapdı. Təhmasib Nadirqulunu yaxından tanımasa da, onun haqqında məlumatı var idi. Şah Təhmasib əvvəl Nadirqulunu qoçubaşı, daha sonra bütün İranın ixtiyarını ona tapşırırdı. Təhmasib Səfəvi hakimiyyətində ən zəif, bacarıqsız şahlardan biri idi. Məhz buna görə də Nadirqulu onda istifadə etmişdi.

Rusiya XVIII əsrin əvvəllərində yaranan imkanlardan istifadə etməyə başladı. I Pyotr hücum qədər Azərbaycan-Səfəvilər dövlətinin nə kimi vəziyyətdə olmasından (donosçular tərəfindən əldə etdiyi

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əvəri. -S. 161.

² Yəni orada.

məlumatlardan) xəbərdar idi. Ətləttə ki, Rusiya kimi imkanlı dövlətin belə əl-ayağa düşməsinə adi hal kimi baxmaq olmazdı, onun arzuları daha böyük idi. Azərbaycan-Səfəvi dövlətini işğal etməklə Xəzər dənizinə də sahib olmaq imkanına malik idi. Ümumiyyətlə, I Pyotr işğalında dənizlərə sahiblik xüsusi yer tuturdu. O bilirdi ki, imperiyayı tanımaq, onu yaşatmaq üçün dənizlərdəki hakimiyyətə də sahib olmaq əsas yer tutur, bu yol imperiyayı okeanlara çıxarmağa şərait yaradırdı. Bu dövrdə Rusiya imperiya dövləti kimi okeanlardan ayrı düşmüşdü, I Pyotr bilirdi ki, Xəzər dənizinə sahib olmaqla Rusiyanın okeanlara çıxmağa imkanı yaranacaqdır. Məhz bu arzularının reallaşdırılması məqsədilə Azərbaycana ciddi şəkildə hücum hazırlaşır. Arxiv sənədlərindən bəllidir ki, həmin hücum planını I Pyotr şəxsən hazırlamışdı. Burada belə bir məqama da diqqət vermək lazımdır ki, I Pyotr Rusiya tarixində bir şəxsiyyət kimi təriflənsə də həqiqət isə tam başqadır. O, işğalçılıqdan zövq alan çar idi¹.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Rusiyanın imperiyaya çevrilməsində özünəməxsus bütün hiylələrindən istifadə etmiş, Azərbaycan-Səfəvilər dövlətinə hücumu Dərbənddən başlamışdı. Azərbaycana da İran şahı tərəfindən dişlər qıcanmışdı.

I Pyotr, İranın marağına bir o qədər də əhəmiyyət vermirdi. İranın işğalı çar üçün bir o qədər də çətinlik yaratmırdı.

I Pyotr Dərbənddə hazırladığı plan əsasında qoşunları Xəzər və onun əyalətlərinə istiqamətləndirdi.

¹ Firidun Əsədov. Dərbənd xanlığı (Tarixi очерк). Bakı, 2001.-S. 49.

Burada bir amilə də fikir vermək lazımdır ki, bu hücumda I Pyotr iştirak edə bilməmişdi. İsveçdən Rusiyaya təhlükəni eşitdikdə geri qayıtmışdı. Bu heç də Rusiyanın Azərbaycan-Səfəvi dövlətinə olan marağına pis təsir etməmişdi. Rus qoşunları demək olar ki, bütün Xəzər boyu vilayətləri işğal edir, işğal etdiyi yerlərdə özünün hakimlərini təyin edirdi¹.

İran şahı nə edəcəyini bilmirdi. Onsuz da müqavimət imkanını itirmişdi. 2-ci Təhmasib özünə yol tapmaq iddiasına düşür. Bu iddianı Xorasanda hakimiyyətdə olan Səfəvi torpağına hücumdan əl çəkməyən Nadirquluya müraciət edir. Ondan kömək diləyir. 2-ci Təhmasib yenə də hakimiyyətdə qalmaq arzusundan əl çəkməmişdi. Şah Sultan Hüseyn oğlu 2-ci Təhmasib ölkənin şimalına çəkilərək, özünün müstəqil şahlıq titulunu saxlamağa cəhd edir. Lakin təbiətən zəif, iradəsiz şahın əməlindəki qüsurlar onun hakimiyyətdə olmasına imkan vermir. İran və Azərbaycanı Nadirqulu idarə etməyə başlayır.

Nadirqulu da öz növbəsində, 2-ci Təhmasib şahın mərhəməti sayəsində şah elan olunmamış özünü şah kimi aparır, istədiyini həyata keçirirdi. 2-ci Təhmasibin himayəsinə çəkilib özünü şah elan etməsinə Nadirqulu əhəmiyyət vermir, onunla zərrə qədər olsa da hesablaşmırdı. Nadirqulu Azərbaycan-Səfəvilər dövlətində özünü şah kimi hiss edirdi².

Artıq Nadirqulu şah 2-ci Təhmasibin qılığına girməklə bütün imkanlara nail olmuşdu. Şah 2-ci

¹ Firidun Əsədov. Göstərilən əsəri. – S.49.

² В.Н.Лебедев. Посольство в Персии, АН ССР, серия истории и философии 5. №6, 1948. – с. 520.

Təhmasib elə bir vəziyyətdə idi ki, İrana sağlığa sahib olmadan, özünü İranın şahı hesab edir, həddindən artıq sərbəst idi. İranın rəsmi şahı 2-ci Təhmasib ola-ola yalnız adı qalmışdı. Nadirqulu təbiəti etibarilə ayıq bir şəxsiyyət kimi formalaşmışdı. Onun formalaşmasında quldurluq əsas yeri tuturdu. Xorasanda olarkən həmin işlərlə məşğul olurdu. Quldurluq hesabına çoxlu sərvətə malik olmuşdu, hətta Xorasanda özünəməxsus hərbi qüvvəsi də var idi. Xorasandakı əməyi hesabına bir çox dövlətlər buranı kiçik dövlət kimi tanıyırdı. Nadirqulu İranda olarkən də Xorasanın gələcəyi barədə daimi düşünür, məsələlərə münasibətini aydınlaşdırırdı. Nadirqulu 2-ci Təhmasiblə hesablaşmadan ordunun sayının artırılmasına, ordunun təliminə ciddi fikir verirdi. Nadirin böyük arzuları ürəyində onu rahat buraxmırdı. O, İranda hakimiyyəti ilə kifayətlənmirdi, daha böyük dövlətlərlə özünü üz-üzə qoyurdu. Bu məqsədini həyata keçirmək üçün ordusu olmalı idi. Tədricən həmin ordunun yaradılmasına başladı. Onun ilk hərbi döyüşü əfqan və türkmənlərə qarşı oldu.

Nadirqulu həmin tayfalarla heç barışa bilmirdi. Eyni zamanda onların da hansı «yuvanın quşu olmasından» xəbərdar idi. Nadirqulu İranda hakimiyyətdə olmamasına baxmayaraq istədiyini tədricən həyata keçirirdi. Maraqlı cəhət orasındadır ki, Nadirqulu hiylə işlədərək bir çox hallarda Şah 2-ci Təhmasibi özündən narazı salmamaq məqsədi ilə onunla arabir görüşür, ondan məsləhətlər alırdı. 2-ci Təhmasiblə görüşündə, onunla məsləhətləşdiyi məsələ əsasən kiçik, bir o qədər də əhəmiyyəti olmayan məsələlər idi. Həmin görüşlər əslində adi görüş kimi başa düşülməlidir.

Nadirqulu hələ İrana tam sahib olmamışdı, yarana bilən çətinlikləri nəzərə alaraq, Şah 2-ci Təhmasiblə arabir əlaqə saxlayırdı. Bütün bunlar Nadirqulunun qorxu hissi keçirməsindən. hiylələrindən irəli gəlirdi. Nadirqulu bu kimi yollarla İranda özünə nüfuz qazanmaq arzusunda idi. İranda elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, Şah 2-ci Təhmasiblə heç bir məmur hesablaşmırdı. Nadirqulu bu işdə ehtiyatını əldən vermir, arabir Şah 2-ci Təhmasiblə görüşürdü. Artıq Nadirqulu İranda möhkəm mövqə tutmaq məqsədilə ehtiyatla hərəkət edirdi. Nadirqulu bilirdi ki, Şah 2-ci Təhmasib nə qədər də olsa, İranda hakimiyyətdə olan şəxs idi, hələ də nüfuzu tam azalmamışdı. Buna görə də Nadirqulu, Şah 2-ci Təhmasibin bir çox hallarda ayıq düşməsinin qarşısını almaq məqsədilə onunla görüşürdü. Nadirqulu artıq İrani idarəetmə səviyyəsində idi. Nadirqulu Xorasandan İrana gəlişini istədiyi kimi qəbul etsə də, Xorasan həmişə yaddaşında canlanırdı.

Bir an da olsun Xorasan onun fikrindən çıxmırdı. Xorasan haqqında onun böyük iş planı var idi. Burada böyük mavzoley tikmək arzusunda idi. Digər tərəfdən əlinə düşən fürsətdən istifadə edərək hərbi yürüslərə hazırlaşdı. Göründüyü kimi, Nadirqulu şah olmasa da, şaha məxsus işlərinin həyata keçirilməsinə çalışdı. Şah 2-ci Təhmasibin Nadirquluya təsir edəcəyi imkanı çox aşağı idi. Nadirqulu İranda özünün tanıdığı adamları vəzifələrdə saxlayır, onlar vasitəsilə məlumat əldə edirdi.

Nadirqulu artıq böyük imkanlara sahib olmuşdu. Bu sahiblik ona yeni planların həyata keçirilməsinə imkan yaradırdı. Nadirqulu təbiəti etibarilə sakit

dayanıb, məlumatı almaqla kifayətlənmirdi. Məlumatı gətirənlərin siqnalını belə yoxlayırdı.

Nadirqulunı maraqlandıran məsələlər sırasında əsas, vacib iş, vaxtilə İran ərazisindən çar Rusiyasının, Türkiyənin ələ keçirdiyi torpaqların geri qaytarılması barədə təşəbbüsü idi.

Nadirqulu çar Rusiyası kimi dövlətə müqavimət göstərmək imkanında deyildi. Bununla yanaşı Nadirqulu digər dövlətdən – Osmanlı dövlətindən çəkinirdi. Qeyd etdiyimiz dövlətlərin Azərbaycanı işğal etməklə maraqları həmişə olmuş, Nadirin dövründə də həmin maraqlar azalmamışdı. Nadir həmişə həmin dövlətlərin hücumu keçəcəyinə inanırdı. Nadirqulu nə etməli sualı qarşısında dayanır. Nəhayət, vahid bir yol tapmağa nail olur. Bu elə bir dövrdə baş vermişdi ki, artıq Şah 2-ci Təhmasibin hüquqları 1730-cu ildə tamam məhdudlaşmışdı. Nadirqulu İranda zorla əldə etdiyi səlahiyyətlərini saxlamaq üçün bütün imkanlarını işə salır, həmin imkanların reallığa çevrilməsində heç bir qüvvəyə arxalanmırdı. Eyni zamanda onsuz da imkanlarını əldən vermiş Şah 2-ci Təhmasibə bir sıra hallarda köməklik edirdi. Nadirqulu belə bir qərar hazırlayır ki, Azərbaycanda yaşayan türklər Azərbaycandan Türkiyəyə getməlidirlər. Bu arzunu həyata keçirmək çətinlik yaradırdı. Şah 2-ci Təhmasib Nadirqulunun fikrindən xəbərdar olsa da əhəmiyyət vermirdi. Onsuz da imkanları tam əlindən çıxmışdı. Vəziyyətin gərginliyi Nadirqulu üçün tam aydın idi. Amma iradəsindən əl çəkmirdi. Nadirqulu bir an belə sakit dayanmırdı. Herata hücumundan sonra o, bir qədər nüfuz qazanır. Nadirqulu bütün imkanlarını götür-qoy edərək Tür-

kiyəyə qarşı müharibə etmək arzusuna düşür. Bunun üçün fürsət axtarır. Həmin fürsət Sultan Əhmədin (1703-1730) hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması idi. Bu xəbər Nadirqulu üçün göydəndüşmə arzularından biri idi. Nadir artıq Türkiyəyə qarşı hücumu hazırlaşdı. Nadirin hərəkətlərində qüsurlar olsa da, işində müsbət məqamlar da var idi. O, Türkiyəyə hücumunu təxirə salırdı. Bunun səbəbi onun özünün İranda hələ böyük imkana malik olmaması ilə bağlı idi. Şah 2-ci Təhmasib Nadirquluya belə imkanlar verməsindən narazı idi. Nadirqulunun Türkiyəyə qarşı mübarizə aparmaq imkanı yox idi. Nadirqulu çətinlikdə qalmışdı. Lakin mövqeyindən əl çəkmirdi. Vaxtilə itirdiyi İran torpaqlarını geri almasına cəhdlər edirdi. Bu cəhətdən İrəvan diqqət mərkəzində dayanırdı. Nadirquluya qarşı əks tərəflər fəaliyyətini davam etdirirdilər. Nadirqulu çox istədiyi, vurgunu olduğu yurdu Xorasana barədə həmişə narahatçılıq keçirirdi. Bu narahatçılığı bilən agentlər bir qarışıqlıq yaratmaq fikrinə düşürlər. Xorasanda üsyan başlanır.

Xorasandakı üsyan sübut etdi ki, hələ də İranda Nadirquluya qarşı müxalifət mövcuddur. Xorasanda hakimiyyət başında Nadirqulunun qardaşı dururdu. Xorasanda qardaşının üsyançılar tərəfindən öldürülməsi Nadirquluya təsir etdi, onu bərk sarsıtdı. Bu işdə Nadirqulu biganə qala bilməzdi. Dərhal Xorasana getməsinə qərar verdi. Nadirqulu Xorasanda olarkən, daxili qüvvələrini müəyyən etdi. O, Xorasanda bir neçə gün qalmalı oldu. Bu fasilədən Şah 2-ci Təhmasib istifadə etməyə cəhd etdi. O, birinci növbədə Naxçıvanı, İrəvanı türklərdən geri almağa söy etdi. Şah 2-ci

Təhmasib elə zənn edirdi ki, bu yürüşdə qələbə qazana bilər, bununla da Nadirqulunun nüfuzu bir qədər zəifləyəcəkdir. Bu arzu ilə 2-ci Təhmasib 1731-ci ildə Naxçıvan və İrəvana hücum etdi. Həmin hücum Nadirin xəbəri olmadan başlanmışdı. Şah 2-ci Təhmasib hücumun ilk günündə İrəvanın Eçmiadzin yaxınlığında baş verdi. Bu vuruşda görünür ki, Şah 2-ci Təhmasib yaxşı hazırlaşdığından qələbə əldə edir.

Şah 2-ci Təhmasib bu qələbədən sonra daha da cəsarətlənir, bütün İrəvan istiqamətinə hücumun davam etdirilməsi barədə xüsusi sərəncam verir. Onun bu söyi müsbət nəticəsini verə bilmədi və o, məğlub oldu. Bu döyüş Şah 2-ci Təhmasib üçün asan başa gəlməmişdi. Döyüşdə qoşun hissəsinin çoxunu itirmişdi. Şah 2-ci Təhmasib bu məğlubiyyətdən bərk əzab çəkir, kor-peşiman sağ qalan kiçik ordu dəstəsi ilə Təbrizə gəlir. O, həmin döyüşləri Nadirin Xorasanda başı qarışdığından etmişdi. Şah 2-ci Təhmasib Nadirin qəzəbindən bərk qorxurdu. Nəticəsi olmayan hücumun izini itirmək məqsədi ilə siyasətə əl atır. Lakin Şah 2-ci Təhmasib gücdən düşsə də, imkanı olmasa da yenidən imkanlarını yoxlayır, hücum planına əl atmaq sevəsinə düşür. Bu yürüş, Şimali Azərbaycana oldu. O, burada özünü şah kimi aparmağa başlayır, Nadir şahın Xorasandakı işinin mürəkkəbləşməsindən istifadə edərək bu siyasətə əl atmışdı. O, Nadirin Xorasandakı baş qarışığundan istifadə edərək, şahlıq hakimiyyətinin bərpası üçün Təbrizdə tədbirlər görür. Görünür ki, Şah 2-ci Təhmasib Nadirlə bağlı əməllərindən peşiman olduğundan belə işi görmək qərarına gəlmişdi.

Şah 2-ci Təhmasib Təbrizdə imkanı daxilində mühüm işlərin görülməsinə qərar verir. Görüləsi işlər əsasən ordunun yaradılması və ordunun ərzaqla təminatı və s. idi. Görünür Şah 2-ci Təhmasib özünü təqdim etmək üçün imkanlarını bərpa etməkdə idi.

Şah 2-ci Təhmasibi peşmançılıq bərk narahat etmişdi. Yaxşı deyiblər: «Sonrakı peşmançılıq fayda vermir». 2-ci Təhmasib Təbrizə qayıdan kimi, özünü sınamaq məqsədi ilə hərbi yürüşə başlayır. Onun hücum istiqaməti geniş idi. Belə ki, Gəncə və Şamaxıya doğru hərəkət edir. Nadirqulu 2-ci Təhmasibin hərəkətlərindən xəbərdar olan kimi geri qayıdır. Nadirqulunun artıq səbir-kasası dolmuşdu. Həddindən artıq qəzəbli idi. 2-ci Təhmasibin ondan xəbərsiz hərəkətləri onu daxilən narahat etmişdi.

Abbasqulu Ağa Bakıxanov «Gülüstani-İrəm»də yazır: «Nadirqulunun ordusu Ərdəbilə gəldi. Astara hakimi Musa xan öz şəxsi adamı kimi Şirvan hakimi Surxay xana fərman göndərdi¹. Musa xan Talışın Astarasında hakimiyyətdə idi. Nisbətən qüvvətli idi. Hakimiyyətini saxlamaq xatirinə Nadirquluya yaxınlıq edir, onun tabeliyində iş icraçısı kimi görünürdü. Surxay xan fərman gətirən adamı öldürüb, Musa xana nalayiq sözlər yazdı: «Mən (Surxay xan) Şirvanı ləzgi şirlərinin qılıncı gücü ilə almışam, Bağdadlı Əhmədin və başqalarının nə həddi vardır ki, bu cür sözlər danışsınlar»².

A. Bakıxanovun yazdığına görə Nadirqulu, bu məğrur adamı cəzalandırmağı lazım bildi. Şirvanı fəth

¹ A. Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 162.

² Firidun Əsədov. Talış xanlığı. Bakı, 1991. –S. 79.

etməyi başqa qalaların açılması üçün açar saydı. Lakin o, Kür çayının kənarına çatanda, Surxay xan Şamaxını buraxıb Dağıstana getdi. Nadirqulu hicri 1147 (1734) il avqust ayının 17-də Şamaxıya girib, Ərdəbil hakimi Məmmədqulu xan Səibli Şirvanın hakimi təyin etdi¹.

Nadirqulunun Şirvandakı görüntüləri, bütün Azərbaycanda, habelə Dağıstanda əks-sədaya səbəb oldu. Dağıstanlılar Nadirquluya qarşı fəryada əl atdılar. Əlbəttə ki, həmin fəryad Nadirqulu üçün adi bir iş hesab olunurdu. Fəryadı yatırımaq məqsədi ilə Dağıstana qoşun çəkir, onlardan (Nadirquluya əks tərəfdən) 500 nəfəri edam edir. Fəryadın yatırılmasında Nadirqulunun oğlu Rzaqulu Mirzə də iştirak edirdi. Nadirqulu işğal etdiyi yerlərdə əsirlər əldə edir, həmin əsirləri Orta Asiya və İran bazarında satırdı².

Nadirqulunun Şamaxıya hücumu, Şamaxının tarixində ən böyük dəhşət idi. Burada ağlagəlməz dərəcədə talanları yaratmaqla, Şamaxı şəhərini alt-üst edir, əhalisini yeri-yurdundan başqa istiqamətə köçürür. Əsasən köçürülər Ağsuda olurdu³.

Nadirqulunun Şirvana hücumu və oradakı qələbəsi bəzi qüvvələri qorxutmuşdu. Bu, Şah 2-ci Təhmasibin həmin hərəkətlərdən özünü bir qədər səbirli hərəkət etməsinə səbəb olmuşdu. Şah 2-ci Təhmasib belə hərəkəti ilə Nadirqulunun coşub-daşmasına səbəb olacağından qorxur. Eyni zamanda da bu və ya başqa dövlətlərə qarşı özünü sınamaq məqsədi ilə hücum-

¹ A. Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 162.

² С. Кишмишов. Поход Надир шаха в Герат, Кандакар, Тифлис, 1889. – С. 25.

³ Там же.

larından əl çəkməyə vadar etdi. Bütün bunlara baxmayaraq Şah 2-ci Təhmasib şahlıq hakimiyyətindən istifadə edir, hücumlarından əl çəkmirdi. Görünür ki, «şah uzun müddət yuxuya getməsindən asılı olmayaraq yuxudan oyanmışdı». Şah 2-ci Təhmasib Türkiyəyə qarşı mübarizə etmək arzusunda idi. Qüvvəsinin necə olmasına baxmayaraq, Türkiyə ilə müharibəyə girişdi. Lakin bu qarşıdurma-müharibədə Şah 2-ci Təhmasib məğlub olur. Şah 2-ci Təhmasib bu yolla özünün hələ də şahlıq hakimiyyətində olduğunu sübut edirdi. Əslində bu sübutda əsas məsələ kölgədə idi. Şahın adı qalmışdı, heç bir qüvvəyə malik deyildi. Nadirqulu Şah 2-ci Təhmasibin hüquqlarını kəsməmiş, sınaq üçün bir sra məsələlərdə ona imkan vermişdi. Həmin imkan Şah 2-ci Təhmasibi rahat buraxmırdı. Şah 2-ci Təhmasibin İrəvandakı yürüşündə şaha layiq olmayan qüvvə ilə hücumu keçməsi onun zəifliyini sübut etmişdi. Nadirqulu Türkiyənin güdrətli dövlət olmasını yaxşı bilirdi. Məhz buna görədir ki, 1732-ci il yanvarın 15-dək Kirmanşahda Türkiyə ilə sülh müqaviləsi imzaladı. Sülhün şərtləri belə müəyyən olundu. İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı, Şirvan və Dağıstan Türkiyəyə verildi. Araz çayı hər iki dövlət arasında sərhəd müəyyən olundu. Bundan başqa, Türkiyə bir sıra əlavə imtiyazlara sahib oldu¹.

Kirmanşah müqaviləsi isə İranın Türkiyədən aşağı səviyyədə yerləşməsinin bariz ifadəsi idi.

Qüvvələr nisbətində Türkiyənin qüvvətli olmasını, Kirmanşah sülhü bir daha təsdiqlədi. Burada Şah 2-ci Təhmasibin zəifliyi özünü büruzə verdi.

¹ Bax: O.R.Markova. Göstərilən əsəri. –S. 97.

İranın daxilindəki ziddiyyətlər, xüsusilə Şah 2-ci Təhmasiblə Nadirqulu arasında narazılıqlar İranı sakit buraxmırdı. İrana qarşı müqavimət geniş idi. Nadirqulu şah səlahiyyətini icra etmək əvəzinə quldurluqla məşğul idi. Talanlarını davam etdirirdi. Nadirqulu xan Kirmanşah sülh müqaviləsi ilə qətiyyənlə razılaşa bilmir. 1723-cü ildə Təhmasibin Türkiyə ilə bağladığı müqaviləni ləğv edir. Nadirqulunun qəzəbi cuşa gələrək 1732-ci ildən bəri Türkiyə tərəfindən tutulmuş torpaqların İrana qaytarılmasını qəti şəkildə tələb edir. Türkiyə, İran tərəfdən tələbi birmənalı şəkildə rədd etdi. Bu da son nəticədə iki dövlət arasında müharibəyə səbəb oldu. Müharibə miqyasına görə böyük idi. Nadirqulunun qoşunu müharibədə Türkiyə tərəfdən məğlub edildi, Xəzər sahili Rusiyanın ixtiyarında idi. Bu vəziyyət Nadirqulunun yuxusuna haram qatırdı. İmkansızlıq, İran daxilində Nadirquluya qarşı narazılıq dərin idi. Nadirqulu çalışdı ki, Rusiya ilə münasibətini qaydaya salsın. Nadirqulunun diplomaik söyləri nəticəsində, Rusiya ilə İran arasında 1732-ci il yanvarın 21-də Rəşt müqaviləsi imzalanır, müqaviləyə görə çar İrana güzəştə gedir.

Müqavilə İran üçün böyük qələbə demək idi, eyni zamanda bu, Nadirqulunun qələbəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Müqavilənin şərtlərinə görə vaxtı ilə İrandan qoparılmış ərazi, ruslar tərəfindən geri qaytarılır. Böyük imkana malik böyük Rusiyanın bu güzəşti İranın nüfuzuna müsbət təsir etmişdi. Artıq Nadirqulu itirilmiş hörmətini geri qaytarmağa nail olur.

Nadirqulu Xorasandakı çaxnaşmaya son qoymaqla, geri qaytarılır. Xorasan səfərindən qayıdan

Nadirqulu sərtlik göstərir. Qəti tədbirləri həyata keçirməyə başlayır. O, ilk növbədə Şah 2-ci Təhmasibi şahlıq taxtından uzaqlaşdırır. Nadirqulu artıq qarşısına qoyduğu məqsədinə nail olur. Nadirqulu Səfəvilər nəslinə sədaqət rəmzi olaraq, hiyləgərlik edərək həmin nəsiləndən şahlığı müəyyən etdi. Şahın 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni III Abbas adı ilə şah, özünü isə şahın qəyyumu elan edir. Bu məqsədlə 1732-ci ildə böyük mərasim təşkil olundu. Beləliklə, onsuz da bütün imkanlara malik olan Nadirqulu müstəqil hərəkət etməyə başlayır. 8 aylıq uşağın adı hallanır. A.Bakıxanov yazır: «Onun futuhatına mane olan Şah Təhmasib, hicri 1145 (1732) ildə səltənətdən əzl edərək sikkəni və xütbəni onun südəmərəoğlu olan II Şah Abbas adına vurdurub oxudu. Özü isə müstəqil olaraq hökmranlıq etməyə başladı.¹ 8 aylıq uşağın şah elan edilməsi Nadirqulunun halına təsir etmirdi. Əslində Nadirqulu şah kimi tanınırdı. Bütün imkanlara sahib idi. Nadirqulu hücumundan bir an geri çəkilmirdi. İşğalçılıqda əldə ediyi sərvətlər onun bütün varlığına hakim kəsilmişdi. Bütün bu işlərdən narahatçılıq keçirən Nadirqulu hərbi yürüşə hazırlıq işi ilə məşğul idi.

Nadir şah özü III Şah Abbas qəyyumluğu üçün canfəşanlıq etmiş, Səfəvi nəslinə hörmət əlaməti olaraq bu vacib işin yerinə yetməsinə imkan yaratmışdı. Əslində isə Nadirqulunun Səfəvi nəslinə hörməti məhdud idi. Şah 2-ci Təhmasibin də qılığına girərək şahlıq tituluna nəşib olacağı arzusunda olmaq üçün əldən-ayaqdan düşürdü. Nadirqulu bilirdi ki, III Şah Abbasın hakimiyyəti çox davm etməyəcəkdir. Vaxt

¹A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 162.

ikən özünə mövqe seçməyə çalışırdı. Kiçik yaşlı uşağın şah olması, siyasətdə, daxili varlığında əməllər onun gələcəkdə məqsədinə nail olmaq imkanını məhdudlaşdırırdı. III Şah Abbas az bir zaman kəsiyində vəfat edir. Sənədlərdə onun ölümünə səbəb Nadir şahın iştirakı olmuşdur. III Abbasın ölümündən sonra Sasanilər nəslinin sonu oldu. Nadir fürsəti əldən verməmək xatirinə Dağıstan səfərini yarımçıq qoyub geri qayıtdı, özünün şah olmağını lazım bildi və ona da nail oldu.

Bu barədə A.Bakıxanov belə yazır: «Nadir Dağıstan işlərini bu sürətlə bildirib (əslində isə işi bitirmir, yarımçıq qalmışdı) Xasfulad xanı və ölkənin sair başçılarını ləyaqətli təlifata nail edərək, qaytmalarına icazə verdi. Sonra, atının cilovunu Muğan səhrasına çevirdi. Qubanın «Həsənqala»sına gəldikdən sonra, bir neçə nəfər yaxın adamları ilə ordudan qabağa düşüb, çətin keçidli altı mənzillik bir yolu gecə-gündüzlə keçib, Ağsu qalasına yetişdi. Buradan da kanuni-saninin (yanvarın) 13-də Muğan səhrasındakı ordugaha gəldi»¹.

Muğandakı toplantıya (qurultaya) gələn insan axınının sayı-hesabı yox idi. Muğan qurultayından Qarabağda səpələnmiş halda yaşayan, lakin hiyləgərlikdə tayları olmayan ermənilər isftidadə etmişlər. Məhz Muğan qurultayı Qarabağımızda, habelə Qarabağdan aralı olan bu «dığaların» qol-qanad açmasına imkan yaratdı. Muğan qurultayı Azərbaycana zərbə vurdu. Sənədlərin birində yazılır ki, Muğan qurultayında hadisələrin gedişinə nəzarət edən Nadir şah

¹A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 171.

(1736-1747) böyük bir axının sürünə-sürünə qərargaha gəlməsini görür və soruşur ki, bunlar kimdilər? Cavabında gələnlərin ermənilər olduğu Nadir şaha bəyan edilir. Nadir bu barədə düşünür, nə edəcəyini bilmir, lakin yaxınlaşan bu dığalar Nadirə sadıq olacağına and içirlər. Eyni zamanda bilirdilər ki, Qarabağda onların heç bir torpaq sahəsi yoxdur, əzab içində yaşayırlar. Burada bir məqama diqqət vermək lazımdır ki, ermənilər gələrkən kimsə bacısını, kimsə qızını hədiyyə kimi Nadirə bəxşiş edirdi.

Nadir şah ermənilərə Qarabağda müləklilik hüququ verir. Həmin müləklər Gülistan, Çorabed, Xaçın, Vərənd və Dizakdan ibarət idi. Beləliklə, müləklərin yaranması ilə bağlı ermənilər üçün yollar açılır.

Erməni müləkləri Nadir şaha istinadən istədiyi arzularını həyata keçirməyə nail olurlar. Nadir şahın, müstəqil şahlıq səlahiyyətinə sahib olması, onun onsuz da mövcud olan imkanlarına yeni əlaqələr gətirmişdi. Nadir özünü dünyada tanıtmaq üçün tabeçiliyindəki İran və onun ən əlverişli məkanı Azərbaycanda zülm və işgəncələri günü-gündən artırır. İnsanlara mümkün olmayan dərəcədə ağır vergiləri tətbiq edirdi. Hər yerdə dövlətin nəfinə vergi toplayanlar fəaliyyət göstərirdilər. Vergilərin ağırlığını azərbaycanlılar çəkirdi. Elə vəziyyət yaratmışdı ki, insanlar dözmür, vətəmindən getməyə məcbur olurdular. Hər yerdə olduğu kimi Bağdada köçənlər daha çox olurdu¹. Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı, Dərbənd və başqa şəhərlərin həyat təzi həddindən artıq ağır vəziyyətdə idi. Azərbaycan özünün ipəyi ilə tanınırdı. Nadir şahın

¹ O.P.Markova. Göstərilən əsəri. –S.154.

hakimiyyəti dövründə ipəkçilik son həddə idi. Yaranan belə iqtisadi çətinliklər Nadir şahın halına təsir etmirdi. Onu yalnız yeni-yeni ölkələri işğal etmək, onların sərvətinə sahib olmaq düşündürürdü. Nadir şah, təbiətən hiyləgər olmaqla yanaşı, həddindən artıq qəddarlığı ilə tanınırdı. Bu qəddarlıq onun təbiətinə tam uyğun idi. Nadir şahın ermənilərə mümkün olmayan dərəcədə etibar etməsi, ermənilərin daha artıq mövqedə dayanmasına imkan yaradırdı.

Muğan qurultayını Nadir şəxsiyyətini nümayiş etdirmək üçün onun tərəfindən (Nadir şah) hazırlanmış siyasətin ifadəsi kimi hesab etmək olar. Nadir şah bu yolla özünün hakimiyyətə layiq olmasını nümayiş etdirir. Nadirin şahlığı qanuni şəkildə qəbul etməsi onun üçün göydəndüşmə olsa da, özünün nüfuzunu bir daha artırmağa nail ola bilmişdi. Nadir şah elan olunması ilə Səfəvi sülaləsinin nümayəndələrinin formal da olsa, hakimiyyətdə təmsil olunmasına son qoydu. Artıq Səfəvilər bütün imtiyazlı vəzifələrdən kənar edilmiş, az-çox imkanlılar isə Nadir şah tərəfindən İranın əlçatmaz guşələrinə sürgün olunmuşdu.

Nadir şah Əfşar, təbiəti etibarilə kinli, cəllad xislətə malik idi. Həmin xislətlər hakimiyyətə tam sahib olandan sonra da özünü çox büruzə vermişdi. Nadir şah nəfisi sağlam insan deildi. Bu özünü başladığı işdə göstərirdi.

Siyasətdən xəbərdar olan Nadir şah, ilk günlərdən başlayaraq vaxtı ilə dövlət işində xidmət edənlərə toxunmadı, onları ilk vaxtlarda tutduqları vəzifədə saxladı. Lakin onların nəzarətini yaddan çıxarmamışdı. Onlar Səfəvi sülaləsindən olduqlarından daıam

nəzarətdə saxlanılırdı. Nəzarətçilər əsasən ermənilərdən təşkil olunurdu. Bu işdə saxlanılanların əksəriyyəti imkanları yüksək olmayanlar idi. Nadir şah – nəslə əfşarlar sülaləsindən olanlara daha çox üstünlük verirdi. Yüksək vəzifələrdə Əfşarlar üstünlük təşkil edirdi.

Nadir şah artıq sərbəst, imkana malik olan bir şah idi. Ona müqavimət göstərənlər əsasən yox dərəcəsində idi. Nadir şah Muğan qurultayını söhbət etmək məqsədi ilə keçirir. Toplantıda ermənilər də olurdu. Ermənilər bir növ Nadir şahın buyruq nökrəi kimi fəaliyyət göstərirdilər. Maraqlı söhbətlərdən biri ondan ibarət idi ki, hər hansı toplantıda, ermənilər özünə-məxsus hiyləsini işə salır, fikir söyləmək imkanına malik olurdular. Belə bir xarakterik fakta müraciət etməyi lazım bildim. Qurultay və qurultay adına Nadirin görüşünə gələnlərin sayı-hesabı yox idi. Gələnlər Nadir şahı yüksək səviyyədə hədiyyələr, özləri ilə silahlı dəstələr də gətirirdilər. Nadir şah, Muğan qurultayına gələn nümayəndələri qəbul edir, gələcək planları barədə onlara məlumat verirdi. Qurultaya gələnlər sırasında, həmişə vahid diyar arzusunda yaşayan Talış mahalının nümayəndələri də vardı.

Talışın Astarada hissəsində xanlıq mövcud idi. Sözü tam mənasında, möhtəşəm xanlıq olmasa da kiçik dövlət kimi fəaliyyət göstərirdi. Başçısı Seyid Mir Abbas idi. Seyid Mir Abbas Səfəvi nəslindən olub, çox əvvəllər Talışda (Astarada) ona hakimlik etibar edilmişdi. Seyid Mir Abbas Talış şahın hüsurunda ikən, Nadirin ordusunda xidmət üçün gətirdiyi 300 nəfər

haqqında söhbət gedərkən, həmin söhbətdə erməni mülkləri də iştirak edirdi.

Söhbət əsnasında dığalardan, Nadir şahın etimadını qazanan mülklərdən birisi cəsarətlə Nadir şahı belə bir müraciət etmişdi. Müraciətin məzmunu belədir: «Hörmətli şah! Ermənilərdən bir qismini Talış ərazisinə köçürməyə razılıq verəsiniz». Şah bu sualın cavabını axtarıb, ermənilərə fikrini bildirmədən, torpağına bağlı, Allaha böyük inamla sitayiş edən Mir Abbas demişdir: «Şah sağ olsun, bu erməni görür ki, talış nə vəziyyətdədir. Talışın hər kəndində seyid, peyğəmbər övladı torpağa basdırılıbdır. Bu yerlərə başqa millətin nümayəndələrinin gəlişinə imkan verilməməlidir. Bunu dini-miz də belə bilir. Onda Nadir şah, üzünü din xadimi – mirzəsinə çevirərək bu barədə fikrini bilmək istəyir». Mirzə Seyid Mir Abbasın sözünü təsdiqləyir. Nadir şah erməni başbilənə deyir ki, Talışa ermənilər gətməməlidirlər¹. Nadir şah, Muğan toplantısında iştirak etməyənlərin cəzalandırılması barədə düşünür. Onun düşüncəsinin önündə Qarabağın Cavanşirlər nəslə, Gəncənin isə Ziyadoğulları öndə dayanırdı. Bu nəsil nəinki qurultaya gəlməmiş, habelə Nadirin şahlığa layiq olmasını şübhədə qoymuşdular. Bildirmişlər ki, şahlıq nəsillə olmalıdır. Səfəvi nəslindən şah olmalıdır. Bu kimi ifadələrin Cavanşir nəslinin Ziyadoğullarının dilə gətirilməsinə daha da qəzəblənmiş, ilk zərbəni həmin nəslə endirməyə başlamışdı.

Nadir şahın planında Qarabağın işğalı əsas yer tuturdu. Nadir şah Qarabağda şöhrətli Cavanşir nəslini

¹ Bax: Firidun Əsədov. Talış xanlığı. – S.69.

cəzalandırmaq iddiasında idi. Nadir Qarabağa hücum edərək burada aqlasığmaz dərəcədə talanlar etdi, Qarabağda insan qanı tökdü, insanların illər boyu topladığı sərvətləri mənimsədi, həmin sərvətləri şahın göstərişi ilə Xorasanda özünə mavzoley tikdirdiyi məkana yola saldı. Xorasani dünya miqyasında şöhrətli şəhərə çevirmək arzusu bir an Nadir şahın yadından çıxmırdı. Nadir şah Qarabağda yaratdığı dağıntılara baxmayaraq, daha sərt tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Qarabağlıların böyük əksəriyyətini yeri-yurdundan köçürür, burada ermənilərin yerləşməsinə göstəriş verir. Nadirin ermənilərlə yaxınlığı tariximizdə ləkə kimi qeyd olunmalıdır. Nadir şah, quldurluqla məşbul olduğundan həyata keçirdiyi siyasət tamamilə quldurlara məxsus siyasət idi. Erməni mülüklərini özünün yaxını bilirdi. Hətta İran dövlətini idarə etmədə həmin erməni mülükləri fəal iştirak edirdilər. Burada bir cəhətə xüsusi qiymət vermək lazımdır ki, Nadirin Qarabağa hücumuna qədər Cavanşir nəslinin tanınmış şəxsiyyəti Pənahəli xan Cavanşir və qardaşı Nadirin ordusunda xidmət etmişdi. Onların casusluğunu görən Nadir şah, Qarabağdan olan Pənahəli xan və qardaşına nə cür cəza vermək barədə fikirləşirdi. Nadir onların casusluğundan bərk qorxurdu. O, Pənahəli xanın qardaşını öldürdü, Pənahəli xan isə Nadir ordusundan çıxıb qaçmağı üstün tutdu.

Pənahəli xan cəsur şəxsiyyət idi. Çarəsizlikdən Nadir şahın ordusunda xidmət etməsinə baxmayaraq, Qarabağ üçün ürəyi döyünürdü. Qarabağ adı ilə nəfəs alırdı. Lakin həmin arzuya çatmaq çətin idi. Bu çətinlik Nadir şah tərəfindən idi. Nə etməli sualına cavab

axtarırdı. Nəhayət, Nadir ordusundan qaçmaqla özünə günəş nur səpməyə başladı. Pənahəli xan, Nadir şahın kimliyindən xəbərdar olduğundan özünə yeni yol axtarmağa başladı.

Pənahəli xan Nadirin kimliyini bildiyindən, Qarabağ torpağına gəlmir, başqa-başqa yerlərdə məskən salmaqla yaşayırdı. Pənahəlinin ordu sırasından qaçması, Nadir şahı daha qəzəbləndirirdi. Nəyin hesabına olursa-olsun Pənahəlinin axtarılması barədə xüsusi göstəriş verdi. Bu göstəriş Qarabağda yerləşdirilən (Nadir şah tərəfindən) erməniləri rahat buraxmadı. Ermənilərin mülüklərindən tutmuş, bütün Qarabağda yaşayan ermənilər «qarışqa» kimi Qarabağ ərazisinə səpələndilər. Məqsəd Pənahəlini tapmaq, onü yenidən Nadir şahın ixtiyarına verməkdən ibarət idi. Nadir şah öz növbəsində bu «xidmətə» görə xüsusi mükafat təyin etmişdi. Nadir şah və onun erməni xidmətçiləri Pənahəlini ələ keçirməyə nail ola bilmirdilər. Burada bir amilə də diqqət vermək lazımdır ki, Pənahəli xan harada gizlin şəraitdə yaşamasına baxmayaraq, Qarabağ insanları ilə əlaqə yarad bilirdi. O, Nadir şahın ölümünə kimi (1747) Qarabağın meşələrindən gizlənməli olmuşdur.

Nadir şah bütün imkanlarından istifadə etmişdirsə də, Pənahəli xanı tutmağa nail olmamışdı. Dığaların qan-tər tökdüyü bu işdə əməlləri baş tutmamışdı. Bütün cəhdlər boşa çıxmış, lakin məğrurluğu ilə tarixdə özünə yer tutan Pənahəli xanyaşamış, sonralar isə qarşısına qoyduğu şərəfli işi, Qarabağa qayıtmaqla başa çatdırmışdı.

Nadir şah yeni hərbi yürüslərə hazırlıq aparırdı. Həmin yürüşü təşkil edənə qədər, İranda vəzifə sahiblərinin işinə diqqət yetirir, tanıdığı köhnə vəzifəli şəxsləri yenidən vəzifələrində qalmasına imkan yaradırdı. Onları işdən çıxarmazdı. Bu Nadir şahın həyata keçirdiyi növbəti diplomatik siyasətlərindən biri idi. O, bilirdi ki, vəzifədəd olanlar bir tərəfdən Nadir şahı tanıyır, digər tərəfdən də onları yenilərlə əvəz etməyin heç bir mənası yox idi. Nadir köhnə vəzifələrlə yanaşı yeni vəzifələr də müəyyən etdi. Həmin vəzifələrə yaxınlarını təyin etdi, xüsusilə Əfşarları bu işdə ön sırada saxladı.

Nadir şah, İranın daxilində böyük dəyişikliklər apardı. Belə ki, Qarabağ, Çuxur-Sədd və Təbriz bəylərbəyliyi ləğv etdi. Nadir həmin bəylərbəylərə etibar etmişdi.

Nadir şahın İranda həyata keçirdiyi siyasətlərdən birisi də ölkənin iqtisadi cəhətdən mövqeyini yüksəltmək məqsədi ilə İranda vergi siyasətinin həyata keçirilməsi idi. İranın maliyyə vəziyyətinə nəzarət üçün xüsusi iş adamları – mirzələr yaradıldı. Həmin mirzələr İranın vergi işinin qaydaya qoyulmasına nəzarət funksiyalarını yerinə yetirirdilər. Hətta onlar da, yəni mirzələr də nəzarətdə saxlanılırdı.

Bu kimi tədbirlərlə Nadir şah, vaxtilə İranın pozulmuş maliyyə işinin qaydaya salınmasına nail olurdu. Nadir şah təcrübəsində bilirdi ki, dövlətin qorunub saxlanılmasında onun maliyyəsinin möhkəmliyi əsasdır. Daimi bu işə olan maraqlar İranın maliyyə işinin qüvvətlənməsinə imkanlar verirdi. İranın bütün əyalətlərində maliyyə işinə xüsusi diqqət verilirdi.

Dövlətin vəsaitini mənimsəyənlər vəzifələrindən asılı olmayaraq, ciddi cəzalandırılırdı. Sənədlərdə belə bir məqam vurğulanırdı ki, vergi toplanılması, dövlətin qorunub saxlanılmasında iqtisadi məsələlərdən ən mühümü hesab olunurdu. Nadir şahın hazırladığı sərəncamlarda belə bir məqam vurğulanırdı ki, toplanılan vəsait xüsusi nəzarət altında dövlətin xəzinəsinə daxil edilirdi. Belə bir qayda müəyyən olunmuşdu ki, vergi toplanılmasında məsul olan şəxs ciddi cəzalanırdı, hətta öldürülürdü. İrandan şahın sərəncamı danışıqsız icra olunurdu. Burada bir amilə də diqqət vermək lazımdır ki, həmin toplanılan vəsait əsasən ordunun təminatı, saxlanılması üçün istifadə edilirdi. Bunun da başlıcası ondan ibarət idi ki, Nadir şah, təkcə İranın sahibi olmaqla kifayətlənmir, başqa ölkələrin işğalına hazırlıq aparırdı. Həmin vəzifələrin yerinə yetirilməsi ordunun hazırlığı ilə bağlı idi. Məhz buna görədir ki, orduya daha ciddi diqqət yetirilirdi. Nadir şah, artıq mütləq hakim funksiyasında idi, istədiyini edirdi, çox hallarda heç bir yüksək vəzifəli şəxslərlə (saraydakılarla) hesablaşmırdı. O, bu yolla vaxtı ilə böyük sərvətə sahib olanları məhvolma dərəcəsinə yaxınlaşdırırdı.

A.Bakıxanov «Gülüstani-İrəm»də yazır: «Nadir şah mülki işlərində təyinlər icra etdi, öz qardaşı İbrahim xanı, Qaplankuh (Kuh – dağ deməkdir) hüdudundan başlayaraq Arpa çayına, Dağıstan və Gürcüstanın axırına qədər hökmran təyin etdi. Bu vilayətlərin bütün hakimlərini və əmirilərini onun ixtiyarına verdi»¹.

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S.172.

Nadir şah harada olmasından asılı olmayaraq özünün gələcək sarayı üçün Xorasanı təyin etdiyindən, Xorasandakı başbilənlərini vəzifəyə təyin edirdi. Həmin başbilənləri Xorasandan kənarında Azərbaycanın demək olar ki, istədikləri yerlərdə vəzifələrdə qoyurdu. Burada bir cəhətə diqqət vermək lazımdır ki, Xorasandan gətirilən adamlar əsasən Nadir şahə yaxın olanlar idi. Məhz buna görə də onların üzərində «Zənbürəkçi xorasanlı yüzbaşı Mehdi bəyi də, xanlın və əmirül ümərəliq» ləqəbi ilə Şirvana hakim təyin etdi¹.

Nadir şah bütün İran və onun tabeliyində olan Azərbaycanda qarşıya qoyduğu vəzifələrini icra etdi. Artıq Nadir şahə «gözün üstə qaşın var» deyən tapılmırdı.

Nadirin Muğana gəlişinə adi hal kimi baxmaq olmaz. Nadir nə qədər kiçik yaşlarında quldurluqla məşğul olmuşdursa da, onun arzuları hələ o vaxtlarda daha geniş miqyasda fəaliyyət göstərmişdi. Müğana gəlişi ilə onun hərəkətlərində bəzi müəmmalar da özünü büruzə verirdi. O, Muğan istiqamətinə hücum edərək özündə belə bir inam yaratmışdı ki, onun şahlığı realdır.

Nadirqulu, əvvəllərdən Muğanda ciddi tədbirlərə əl atdı, ona səmimiyyətdən bir qədər narazı olanlardan Əfqan tayfa başçılarının toplantısını keçirdi. Onları İran dövlətinə sədaqətə dəvət etdi. Əfqanlar həmin dəvəti qəbul etdilər. Beləliklə, müharibə alovu yenidən başladı. Nadir Muğana gələndə kimi, qarşılaşdığı hərbi dəstələrə divan tutdu. Cəzairçilər adlanan xüsusi qrup Nadirə qarşı çıxdı. Nadir həmin dəstəni Surxan xan

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. –S.172.

dəstəsi bilib oraya hücum edir, həmin dəstənin də varlığına son qoyur.

Nadirin gözlərinə heç nə görünmürdü. O, daha dəhşətli vəziyyətə əl atır. Nadir Muğanda fəaliyyətini bir qədər dayandırır. Onun əsas düşməni başda Surxay xan olmaqla, ləzgilər idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra ləzgi tayfası Nadirin xəbəri olmadan Surxay xana köməklik edirdi. Nadirin də bu işdən xəbəri olan kimi həmin ləzgi dəstələrinə divan tutmaq qərarına gəldi. Onlardan ölənlər çox oldu. Nadir Dağıstan istiqamətində ona qarşı olan qüvvələrə cəza verdikdən sonra Muğanda qəti mövqe tutmaq üçün səfərbər oldu. Nadir şahın Muğana gəlişindən, ona qarşı olanlar müqavimət göstərmədən tabe oldular.

Demək olar ki, İranın və Azərbaycanın əksər diyərindən Nadirin çağırışına müsbət cavab verilmiş, təkə Qarabağın Cavanşir tayfası və Gəncənin Ziyadoğullar nəslində Nadirin çağırışına cavab verməmiş, onun çağırışını rədd etmişlər.

NADİRİN ŞAHLIQ HAKİMİYYƏTİ

Xorasanlı Nadirin şahlıq hakimiyyətinə sahib olması (1736) həyatında yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Nadirin İrandakı şahlıq dövrünə qədər fəaliyyəti tarixdə özünəməxsusluğu ilə tanınır. Şahlıq hakimiyyətinə sahib olandan sonra Nadirin daxilindəki arzular peyda olur. Nadir İranda şahlığa qədər müəyyən bir yol keçmiş, İranın bütün daxili varlığı ilə tanış olmuş, taleyində İranı idarə edə bilməyən Səfəvi 2-ci Təhmasibin dövründə işini başlamış, az bir zamanda Səfəvi 2-ci Təhmasibin bacarıqsızlığından faydalanaraq, özünü İranda şah kimi hiss etmişdi. Rəsmi şah olandan sonra Nadir daha ciddiləşmiş, İranın gələcəyi barədə özünəməxsus planlar hazırlamışdı. Şahlıq missiyası onun imkanlarını daha da artırır. Nadir şahlıq rütbəsinə sahib olandan sonra tamamilə dəyişilir, mütləq hakim kimi hərəkət etməyə başlayır, heç bir məmurla hesablaşmır, istədiyi kimi hərəkət edir, çox hallarda məqsədinə nail olur. Nadir şaha İranda mane ola biləcək qüvvə yox dərəcəsində idi. Buna görə də Nadir şahın həyata keçirdiyi işlərin miqyası artır.

Nadir şahın özünəməxsus təcrübəsi və həmin təcrübədən aldığı imkanlar ona İranda daha geniş hiylələrə əl atmağa şərait yaradır.

Nadir şahın özünəməxsus imkanlara malik olmasını tarix özü də təsdiqləyir, belə ki, şəxsiyyət kimi Nadir hiyləgər olmuş, daimi müharibələr etmək arzusu, sərvət toplamaq vərdişi onu dünyaya tanıtmışdır. Həm

də Nadir şah hiyləgərlik siyasətindən geniş istifadə edirdi.

Nadir şah, az da olsa, xalqın gözündə özünü yaxşı göstərmək məqsədi ilə siyasətə əl atır. O, İranda din xadimlərinin hörmətini qazanmaq üçün tədbirlər görür. İran üləmələrinin birliyini yaratmaq istəyir. Bu ittifaqın məramı belə olmuşdur: İranda İslamın təbliği ilə bağlı bir sıra dəyişikliklər aparılması planını hazırlayır. Burada dini məsələlərdə bir sıra anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq məqsədi ilə şəxsən təşəbbüs göstərir. Bu cəhətdən iki məzhəb – Şiə və Sünni məzhəbləri arasındakı ixtilaflara nəhayət verir, İslam əhalisi arasındakı anlaşılmazlıq aradan götürülür¹.

Nadir şahın təklifi mahiyyət etibarilə mütərəqqi hadisə olsa da bir sıra dövlətlərdə yaxşı qarşılanmamışdı. Nadir şahın bu təklifindən Osmanlı dövləti narazı idi.

Nadir şahın həyata keçirmək istədiyi dini məzhəblə bağlı təşəbbüs son nəticədə İranla Türkiyə arasında münasibətlərə sərinclik gətirdi. Bir çox hallarda isə iki dövlət arasında ziddiyyətlərə səbəb oldu. Nadir şah isə sözündən dönən deyildi. Nə vaxtsa Türkiyə tərəfindən onun təqdim etdiyi təklifin qəbul olunacağına inamını itirməmişdi. Nadir şah artıq müstəqil şah idi. İmkanlarını da, ordusunu da yeni əsaslarla tənzimləmişdi.

Burada belə bir məqamı xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şahın, şahlıq səlahiyyətləri İran üçün bir sıra cəhətlərlə müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər.

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri.-S. 172.

Nadir şah təcrübəsində bilirdi ki, dövlətin bütün qüvvələrinin vahid bir mərkəzə tabeçiliyinə nail olmadan dövlətə də istədiyinə nail olmaq mümkün deyildir. Bu istək və arzu Nadir şahın daxili varlığına daxil olmuşdu. Məhz ona görə də o, mülkiyyətçilikdə yeni qaydalar, mülkiyyət sahiblərinin təyində də dəyişiklik yaratdı. Mülki işlərdə vacib və əlverişli məsələlərin həllində kənar adamlara etibar etmirdi. Bu işdə özünə daha yaxınları cəlb edirdi. Rəhbərlik missiyasını doğma qardaşı İbrahim xana həvalə etməyi vacib sayırdı. İbrahim xan dövlətin daxili və xarici məsələlərini özü sərbəst həll edirdi. İbrahim bəyin tabeliyində – Qaplankuh hüdudundan başlayaraq, Aqra çayına: Dağıstan və Gürcüstanın axırına qədər əraziyə hakim təyin etdi. İş bununla bitmədi, qardaşı İbrahim bəyə böyük ixtiyarət – səlahiyyət də vermişdi. Dövlətdə fəaliyyət göstərən hakimlərin və məmurların ixtiyarəti də İbrahim xana verilmişdi. İbrahim xanın İranda adı olmasa da ikinci şah səlahiyyətinə malik idi.

Artıq Nadir şah İranda fəaliyyətdə olan hakimlərini bütün vəzifələrdən azad etdi. Həmin vəzifələrə inandığı, tanıdığı yaxınlarını təyin etdi. Bu cəhətdən Azərbaycanda sərvətləri, habelə ticarət əlaqələrində dini mövqeyi olan tanışları Şirvanda da dəyişiklik yaratdı. Buraya xorasanlı Yüzbaşı Mehdi bəyi – İran əyalətinə hakim təyin etdi. Nadir şah Mehdi bəyə daha geniş imkanlar etibar etmişdi. Mehdi bəy Şirvandan başqa, istədiyi əyalətlərə gedir, Nadir şahın səlahiyyətli adamı kimi işləri görürdü. Onun ürəyinə yayılan məkan Dərbənd idi. Mehdi xan Dərbəndə vaxtlı-vaxtında gedir, burada şahın istək və arzularına cavab verən

işləri qaydaya salırdı. Mehdi bəy Dərbənddə yaxşı qəbul olunur. Dərbənd hakimi Ustacallı Muradəli sultanın, keçmişdə onunla (Mehdi ilə) ədavəti var idi. Həmin işdən dərbəndlilərin xəbəri vardı. Məhz həmin ədavətin üzündən Mehdi bəy öldürülür. Bu xəbər Nadir şahı təsir etsə də, o, buna o qədər də əhəmiyyət vermir. Nadir şah, Mehdi bəyin qisasının alınmasını həmişə yadda saxlayırdı. Dərbəndlilərə ağır cəza verməyə də, Dərbənd əhalisinin çox hissəsini yurdundan ayıraraq Ağsu şəhərinə göndərirdi. Bu özü də cəza idi. Bundan başqa, Nadir şah Sorsor tayfasını Şirvandan gətirib, Dərbənd qalasına yerləşdirdi.

Nadir şah özünün İranda mövqeyini qüvvətləndirmək məqsədilə bütün imkanlarından istifadə edir. İrana tabe olan əyalət və kəndləri belə, gəzir, işin hansı istiqamətdə çətinliyini nəzərə alır, həmin çətinlikləri aradan qaldırmağa səy göstərirdi. Nadir bir an belə sakit həyat tərzini keçirə bilmir, ölkənin daxilindəki çətinliklərə, habelə 2-ci Təhmasibə sadıq olanların fəaliyyətinə son qoyur. Nadir Azərbaycanın səfəli, habelə strateji cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən diyarı Ərbdəbilə gəlir. Nadir şahın artıq böyük imkanları var idi. Möhkəm orduya malik olan Nadir şah, hərbi yürüzlərə başlamağı yaddan çıxara bilmir. Görünür ki, İran dövlətinə mənsub olan ərazi ona azlıq edir, yeni hücumlara – Orta Asiya, Hindistan və s. ölkələrə də tamah salır, həmin ölkələrin sərvətlərinə sahib olmaqla, ölkələri tam özündən asılı vəziyyətə gətirmək haqqında geniş planlar hazırlayırdı.

Nadir şah Ərbdəbildə olarkən Şirvan hakimi Surxay xanın əməllərindən öz narazılığını bildirmiş,

Surxay xana hədələyici məktubla (fərmanla) sərt müraciət edir: «Onun Azərbaycan ərazisində qalmağa, bu ərazidə talanlarla məşğul olmağa heç bir hüququ yoxdur. Azərbaycan ərazisindən getməlidir». Həmin fərmanı Astara hakimi Musa xana göndərdi¹. Musa xan Nadirin fərmanını alandan sonra ciddi təşviş keçirir, şəxsən özünün Surxay xanın hüzuruna getməyə imkanı yox idi, ehtiyat edirdi. Eyni zamanda da, Nadir şah kimi əzəzil bir insanın sifarişinə biganə qala bilmir, yollar axtarırdı. Nəhayət, yol tapılır.

Astara hakimi (Musa xan) yaxın adamı vasitəsilə fərmanı Surxay xana göndərir. Fərmanın məzmunu ilə tanış olan Surxay xan heç bir təhlükədən ehtiyat etmədən fərmanı yandırır və fərmanı gətirəni də öldürür. Bu xəbər Nadir şahın əsəblərinə təsir edir. Surxay xana cəza verməyi qərara alır. Nadirin hərəkətlərindən xəbərdar olan, Şirvanda hakimiyyətə sahib olan Surxay xan gözləmədiyi hadisənin gerçəkləşməsindən təşviş keçirir, Şirvanı tərk etməyə məcbur olur və Dağıstana gəlir. Nadir şah, Surxay xanı izləməyə başlayır. Şirvana ordusu ilə daxil olur. Surxay xanın Şirvandakı tərəfdarlarını cəzalandırır, ləzgilərin Şirvana gəlişinin qarşısını almaq məqsədi ilə burada yeni, istədiyi adamı hakim təyin edir. Bu hakim ərdəbilli Məmmədqulu xan Səyidli idi. Burada bir məqama xüsusi ilə diqqət vermək və yadda saxlamaq lazımdır ki, Şamaxıya Surxay xan tərəfindən gətirilən ləzgilər, Şamaxını tərk etməyə həyatları üçün ən ağır bir cəza hesab edirdilər. Onlar Şamaxının bu və ya digər yerlərində əhali ilə qarışaraq yaşayırdılar. Lakin onlara

¹ Firidun Əsədov. Taliş xanlığı. Bakı, 1998. – S. 24.

bu cür yaşayışı rəva bilmirlər, Nadirə qarşı baş qaldırırlar. Ləzgilərin Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı mübarizə yeri Mici idi. Nadir şah həmin dəstələrə ağır cəza fikirləşirdi. Miciyə kiçik hərbi dəstə göndərməklə belə sərəncam vermişdi ki, ləzgilərin bu dəstəsinə ağır cəza vermək. Nadirin istiqamətləndirdiyi hərbi qüvvə qarşısında Miciyəki ləzgilər tab gətirmədi, çox hissəsi öldürüldü, 500-dən artıq ləzgi əsir düşdü¹.

Burada belə bir məqama də diqqət vermək lazımdır ki, Nadir şahın Şirvanda törətdiyi vəhşiliklərdən Dağıstan ləzgilərinin əsəblərinə təsir göstərmiş, başda Surxay xan olmaqla yeni fəaliyyətə əl atmışdı. Nadir elə zənn edirdi ki, Surxay xan bir daha Şamaxını dilə gətirməyəcəkdir. Məhz buna görədir ki, qardaşı Rzaqulu Mirzəni Şamaxı qalasında saxladı. Surxay xan inadından əl çəkmir, ətrafına topladığı 2000 qoşunla Şamaxıya yenidən hücum keçdi. Nadir şah Surxay xanın hərəkətlərindən qəzəblənir, yenidən Surxay xanla üz-üzə gəlir. Nadirin qoşunu Şirvana daxil olan kimi Surxay xan hücum cavab verməyi yadından çıxarır və Gəncəyə tərəf qaçmaqla canını Nadir şahın qəzəbindən, hərbiçilərinin ölümündən xilas edir. Bu heç də xilasetmə kimi düşünülməməlidir. Nadir Surxay xana ağır cəza vermək haqqında fikirləşir. Başqa cür ola da bilməzdi. Surxay xanın Nadir şahla üz-üzə gəlməsinə adi «oyuncaq» kimi baxmaq lazımdır. Nadir şah 10 gün içərisində İrana qarşı bütün qüvvələri zərərsizləşdirdi. Nadir şah kinli bir məxluq idi. Surxay xanın Gəncəyə getməsi və onun orada mühafizə olunması Nadir şahı

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 162.

hövsələdən çıxarmışdı. Məhz buna görədir ki, Gəncəyə hərbi yürüşü tezləşdirdi. Gəncəlilər Nadir şahın qəzəbinin qarşısını almağa gücləri çatmadı. Məhz buna görə də Gəncə hakimi başda olmaqla onun tərəfdarları öldürüldü.

Nadir şahın imkanarı artmışdı. O, Rusiya ilə bağladığı müqaviləni əsas götürərək 1735-ci ildə Rusiyadan Bakı və Dərbənd qalalarını boşaltmağı tələb etdi¹. Rusiya hökuməti danışıqlara vaxtında əməl edir. Beləliklə, hicri 1147/1735-ci ildə Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Sülh müqaviləsinin şərtləri Nadir şahın qələbəsi ilə başa çatdı. Nadir şah böyük imkanlara malik olan Rusiyadan vaxtilə İran ərazisindən qopardığı torpaqları geri aldı. Bu torpaqlar sırasında Salyan, Bakı, Dərbənd mühüm yeri tuturdu. Beləliklə də, Nadirin dünyada nüfuzu bir qədər də artmağa başladı. Digər tərəfdən də Nadirə yeni imkanlar yaratdı ki, bir sıra ölkələrə hücum etsin, daha geniş imkanlara sahib olsun. Sülh müqaviləsinin şərtlərindən birisi də ondan ibarət oldu ki, Rusiyanın İran-Azərbaycana hərbi yürüşü zamanı əsirləri də Nadir şahın səyi nəticəsində geri alındı². Sülh müqaviləsinə əsasən iki dövlət arasında sərhəd müəyyənləşdi. Sərhəd Samur çayına qədər müəyyən olundu.

Beləliklə də, Xəzər sahili boyu ərazisindən rus qoşunları, əraziləri qaytarmaqla, həmin ərazini tərk etməli olurlar.

Burada bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər. İranın Xəzərsahili torpaqları geri alması heç də Rusiya

¹ A. Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 167.

² История Дагестана. М.: 1967. I т. – 323.

ilə münasibətlərinin gərginləşməsinə gətirib çıxarmadı. İki dövlət arasında ticarət əlaqələri həmişə olduğu kimi, yenə də davam etmişdi. Hər halda bu vilayətlərin vaxtaşırı alınıb digərinə verilməsi Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən zəifləməsinə səbəb olurdu. Nadirin siyasəti insanların var-yoxdan çıxmasına səbəb oldu. İnsan əzablarını saymaq qeyri-mümkün olmuşdu.

Nadir şah Gəncəni Surxay xan təhlükəsindən qurtardıqdan sonra. Şirvana istiqamət aldı. O, Gəncənin müdafiəsindən də ehtiyat edirdi. Sənədlərdə qeyd olunurdu ki, Gəncədə xüsusi mühafizə dəstəsini saxlamışdı. Nadir şah bilirdi ki, hələ də ona qarşı müqavimət göstərə bilən qüvvələr vardı. Ona görə də hərbi qüvvəsinin sayının artırılmasına fikir verdi. Xüsusilə şahlıq hakimiyyətinə sahib olan kimi, işğal etdiyi, İrana birləşdirdiyi hakimlərə hədələyici məktubla müraciət etmiş, orduya yeni qüvvələr verilməsini tələb etmişdi. Onun tələbi nəzarətsiz qala bilmir. Bütün diyarlardan Nadirə hərbiçilər göndərilir. Bir çox hallarda bu məsələnin həlli zorla başa gəlirdi. Nadir şahın müraciətlərindən birisi Astara hakimi Musa xana göndərilmişdi. Musa xan 6 min kəndlini zorla səfərbərliyə almışdı. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Nadir şahın zülmünün həddi-hüdudu yox idi. Nadirin Musa xana qarşı belə hərəkətləri Talışın digər feodallarını dərin həyəcanda saxladı. Onlar Nadir şahdan heç bir mərhəmət gözləmədiklərinə əmin olub, bir qədər düşündükdən sonra, Nadir şahdan üz çevirmək qərarına gəlirlər. Onlar Rusiya ilə münasibət yaratmağa can atırlar. Musa xan tərəfdarlarının Rusiya ilə münasibət yaratmaq haqqında fikrindən xəbərdar olan Nadir şah bərk

qəzəblənərək «dostu» Musa xan haqqında tədbir görməyə başlayır. Bu tədbir sərt tədbir idi. Nadir şah Musa xan başda olmaqla, digər hakim təbəqələr haqqında daha sərt cəza tədbirləri fikirləşirdi¹.

Nadir şah məqsədini həyata keçirmək üçün müxtəlif hiylələrə əl atır, bəhanələr axtarırdı. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu yazır ki, Astara və Talış hakimi müstəqil idi. Nadir şah Musa xanı Rusiyaya sədaqətində müqəssir hesab etmiş, onun hakimiyyətinə xitam vermişdi².

Nadir şah İranda mövqeyini qəti şəkildə möhkəmləndirdikdən sonra 1736-cı ildə, hakimiyyətinin ilk illərində üzünü Hindistana çevirdi. Nadir şahın Hindistana yürüşündən xəbər tutan əyalət başçılarının şahın rejiminə qarşı narazılıqları artdı. Bu narazılığı Nadir şah, səfərdən qayıdan kimi asanlıqla yatırır, əvvəlki mütləq hakimiyyətini davam etdirir. Nadir şah Orta Asiya səfəri zamanı Səmərqənddə olur, Səmərqənddəki qiymətli əşyaları, sarayları gördükdə heyran olur. Nəyə görə İranda belə görüntünün olmamasından heyflənir. V.V.Bartold bu barədə yazır: «Nadir şah Səmərqəndə gələrkən ordusunda azərbaycanlı əsgərlər var idi. Təkcə Marağadan 3 min, Azərbaycandan köçənlərin arasından 2 mindən çox əsgəri ordusuna qatmışdı. Səmərqənddə olarkən Nadir şah Çingiz xanın məqbərəsini (mavzoleyini) gördükdə onu heyrət bürümüşdü. O, mavzoleydəki müxtəlif rəngdə olan mərmərlərin sökülüb Xorasana daşınması barədə sərəncam verir. Nadir şah Xorasanda özünə və nəslinə

¹ Firidun Əsədov. Talış dağları. Bakı, 1998. – S. 15.

² Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu. Əxbarnamə. – S. 15.

mavzoley hazırlamaq arzusunda olduğundan belə sərəncam vermişdi. Səmərqənddəki dini xadimlərdən birisi Nadirə söyləyir ki, mərmərlərin sökülməsinə ehtiyac yoxdur, həmin mərmərlər Azərbaycandan gətirilmişdir. Bunu eşidən Nadir şah Səmərqənddəki Çingiz xana məxsus mavzoleyə dəymir¹. Nadir şah mavzoleyin sökülməsinə dayandırsa da, başqa talanlara əl atmışdı. Buradan külli miqdarda sərvət əldə emişdi. Nadir şah Buxarada olarkən Teymurun qılıncını, habelə ona məxsus çoxlu əşyaları mənimsəyir»².

V.V.Bartold daha sonra xatırladır ki, Tehranda olarkən 1903-cü ildə Teymura məxsus qiymətli əşyaları Tehran Dövlət Muzeyində görmüşdür³.

Nadir şah hərbi yürüşlərdən yorulmurdu. Daimi özünün hərbi yürüşdə olduğunu yuxusunda da görürdü. Nadir şah Orta Asiya yürüşündə kəndləri dağıtmış, insanlara olmazın əzablar vermişdi. Onun hərbi yürüşləri Əfqanıstana, Şimali Hindistana olmuş, həmin yürüşlər 1737-1739-cu illərdə baş vermişdi. O, 1739-cu ildə Dehlini işğal etmişdi⁴.

Nadir şah Orta Asiya, Hindistan səfərində olarkən İranda üsyanlar başladı. Demək olar ki, hər yerdə üsyanlar var idi. Üsyançılar elə zənn edirdilər ki, Nadir şah geri qayıdana kimi, ölkədə çevrilişlər olacaq. Nadir şahın hakimiyyəti sona çatacaqdır. Sənədlərdən bəlli olduğu kimi ən böyük üsyan Carda baş verdi. İnsanlar

¹ Академик В.В.Бартольд. Сочинения. Москва, 1966. – С. 242.

² Там же.

³ Академик В.В.Бартольд. Сочинения. Москва, 1966. – С. 242.

⁴ Мухамед Казими. Поход Надир шаха в Индию. Москва, 1961. – С. 57. М.Р.Ашрафян, К.Х.Арунова. Государство Надир шаха Афшар. Москва, 1937.

1738-ci il Car üsyanında silaha əl atmışlar. Üsyanın yatırılması üçün Nadir şahın qardaşı İbrahim xan öndə hərəkət etdi. İki tərəfin bir tərəfdən İran tərəfi, digər tərəf isə Nadir şahın qardaşı İbrahim arasında silahlı vuruşma oldu. Nadir şah Orta Asiya və Hindistana gedərkən elə zənn etmişdi ki, ölkədə heç bir münaqişə olmayacaq.

Nadir şah özündən razı olan bir şəxs idi. O, elə başa düşürdü ki, hakimiyyətinə qarşı heç bir zaman narazı qüvvələr baş qaldıra bilməz. Bunu həmin insanlar üçün vacib hesab etmirdi.

Burada bir məqama da xüsusi diqqət vermək lazımdır ki, Nadir şah Orta Asiya və Hindistana səfərinə adi hal kimi baxmırdı. Bu səfərin ağır nəticəsinin olmasını dərk edirdi. Məhz bu səfərdə uğur qazanmaq üçün dövlətində olan hərbi qüvvələrinin çoxunu özü ilə aparmışdı. Nadir dövlətini idarə edən qardaşı (İbrahim xan) yaranan çətinliklərdən xilas olmağın özü üçün asan olmadığını bilirdi. Hətta Nadir şahı bildirmişdi ki, İrandan ordusunun çoxunu özü ilə aparmaq çətinlik yarada bilər. İbrahim xanın müraciəti nəticəsini verməmiş, hətta Nadir şah həmin müraciəti əhəmiyyətsiz hesab etmişdi. İbrahim xan ölkədə baş verən hərəkəti yatırtmaq məqsədilə ölkənin səlahiyyətli adamı kimi cavab vermək təşəbbüsünə əl atdı. İbrahim xanın kiçik ordu qüvvəsi, böyük vüsət alan üsyançılara müqavimət göstərmək imkanına malik deyildi, hətta döyüşlərin birində İbrahim xan öldürülür¹. Xalqın hakimiyyətə qarşı mübarizəsi Hindistan səfərindən qayıdan Nadir şahı da çətin vəziyyətə salmışdı. Nadir şah yaranan ağır

¹ Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994. – S. 56.

çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün qəti hücum planına əl atır. Hərəkət bütün Azərbaycanı əhatə etmişdi. Nadir şah Azərbaycanda baş verən narazılıqların qarşısını almaq məqsədi ilə silahlı müqavimətə əl atmışdı.

Nadir şah 1742-ci ildə Buxara və Xarəzmi fəth etdikdən sonra onun birinci hücumu Dağıstana oldu. Məhz Dağıstan ləzgilərinin narazılıqları başlamışdı. Nadir şah Dağıstana hərəkət etdiyi zaman hər yerdə ona müqavimət göstərənlər var idi, müqavimət əsasən pusquda dayanıb, ona atəş açmaqdan ibarət idi. Nadir şah vəziyyətin belə yaranmasında böyük oğlu Rzaqulu Mirzəni təqsirkar bilirdi. A.Bakıxanov yazır ki, Nadir şah Hindistan səfərinə getdiyi zaman, Rzaqulu Mirzə (Rzaqulu Nadir şahın böyük oğlu idi) İranda naib idi. O, şəxsi mülahizələrinə əsasən, Mirzə Məhəmməd-hüseyn Qararı göndərib, Səbzvarda yaşamaqda olan taxtdan salınmış Şah Təhmasibi öldürdü¹.

Rzaqulu Mirzənin Şah Təhmasibə olan münaşibətinə görə, Rzaqulu Mirzə şah tərəfindən məzəmmət edilib böyük işlərdən kənar edilir. Böyük şəxsiyyət Nəriman Nərimanov «Nadir şah» pyesində yazır: «Nadir şah, Rzaqulunu işdən azad etməklə kifayətlənmir, onun iki gözünü çıxarır»². Habelə Nəriman Nərimanov, Nadir şahı istinadən yazır ki, «İranda evi o vaxt yıxıldı ki, Sizin kimi şəxs (Rzaqulu Mirzə) dövlət başçısı təyin edilib³. Nadir şah birinci olaraq üsyanda fəallıq göstərən avarlara qarşı fəaliyyətə başladı.

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 174.

² Nəriman Nərimanov. «Nadir şah» pyesi. – S. 131.

³ Yəni orada. – S. 131.

Nadir şah avarların çətin bir məkanda yerləşməsindən xəbərdar olsa da, həmin istiqamətə ordusu ilə hərəkət edirdi. Bu məkan Dağıstanın qurtaraçağında, dağların ən çətin yerində idi. Burada çoxlu insan qırıldı. Nadir şah bu qələbəsi ilə heç də hesablaşmırdı. Onun arzularından ən əhəmiyyətli Dərbəndə sahib olmaq idi. Bu arzu, arzuların arasında xüsusi yer tuturdu. Nadir şah Dərbəndə hərəkət etməyi özünün birinci vəzifələrindən hesab edirdi. A.Bakıxanov yazır ki, «Surxay xanı da köç-külfəti ilə bərabər öz yanınca buraya (Dərbəndə) gətirdi»¹. Görünür ki, Nadir şahın hücumundan qorxuya düşən Surxay xan Nadirin hüzuruna gəlir, onunla barışıq apardığından, Dərbəndə yürüşündə iştirak etmişdi. Bəzi ədəbiyyatlarda bu barədə belə məqam qeyd olunur ki, Surxay xan heç də Nadir şahla sülhə gəlməmişdi. Onlar arasında dərin ziddiyyətlər sülhə mane olurdu. Əslində isə Surxay xan Nadirlə barışmamış Nadir şahın Dağıstana hücumuna qədər Dağıstana müxtəlif yollarla gəlir. Buna səbəb də Nadirə qarşı Dağıstanda böyük olmasa da qüvvə toplaya bilməsidir.

Surxay xanın Nadirlə dil tapıb barışması, hətta onunla yanaşı Dərbəndə gəlişi, digər qüvvələrin narazılığına səbəb olmuşdu. Bu kimi diplomatik manevrlərlə Nadir şah, üsyançıları yolundan çəkəndirməyə nail olur, hətta səpələnmiş halda yaşayan üsyançıları ələ almaq məqsədilə onlara müxtəlif yollarla ərzaq və azuqələr göndərir. Nadir şahın hərəkətlərində belə bir məqam da xüsusi ilə vurğulanır ki, Dağıstan işlərini qaydaya qoyandan sonra Təbriz, Ərdəbil istiqamətinə

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 175.

qədər müxtəlif yerlərə adamlar təyin edir ki, ordu üçün azuqə toplayıb göndərsinlər¹.

Nadirin Dağıstan səfərində olması, İranın hər yerindən olan üsyan dalğaları onu azuqə toplamağa vadar etmişdi.

Nadir şahın Hindistana səfəri onun üçün ağır başa gəlmişdi. İran daxilindəki üsyanlardan başlayaraq 1743-cü ildə İranda Sam Mirzələrin hərəkəti geniş vüsət almışdı. Sam Mirzəyə qarşı İbrahim xan Əfşar müqavimət göstərmiş, Sam Mirzəni təhlükəli düşmən hesab etmiş, hətta burnunu kəsib buraxmışdı. Bu hadisədən sonra o, «bin-eboride» (burnu kəsik) deyər çağırılırdı². Sam mirzələr özlərinin uydurduqları səsküyləri ilə hərəkət edir, «hətta özlərinin Səfəvi» nəslindən olduğunu deməyə də cürət edirdilər. Sam mirzələrin az bir zaman qismində sayları artmaqla yanaşı, onlar Azərbaycanın hər yerinə səpələndilər, hətta Şamaxıda özlərinə lövbər saldılar. Əhalinin əksər hissəsi Nadirin əleyhinə olduqlarından, ona qarşı Sam mirzələrdən istifadə edirdilər. Sam Mirzənin hərəkəti insanların sağlam qüvvələri tərəfindən yaxşı qarşılanmırdı. Həmin qüvvələr Sam Mirzəyə qarşı Nadir şahın işə müdaxiləsinə ehtiyac hiss edirdilər. Nəhayət, Nadir şah, Sam Mirzəyə qarşı bütün qüvvələri səfərbər etdi, həmin qüvvələr sırasında Nadir şahın oğlu Nəsirulla Mirzə öncüllər sırasında idi. Nəsirulla Mirzə hərbi təlim məktəbini keçmiş, atasından bu təlimin sirlərini yaxşı mənimsəmişdi³.

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 175.

² Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994. – S. 517.

³ Yəni orada. – S. 517.

Nəsirulla Mirzənin başçılıq etdiyi ordu möhkəm silahla təmin olduğundan qarşısızalmaz bir vəziyyətdə idi. Nadir şah oğlunun hərbi sənətə dərinə maraqlı göstərməsinə sevinirdi. Eyni zamanda Nadir şah oğlu Nəsirullanın tərbiyəsi ilə də məşğul olmuşdur. Nəsirulla Mirzə çox zaman hərbi məsələlərlə də məşğul idi. Məhz bu cəhətlərinə görə Nadir şah oğlunu Sam Mirzəyə qarşı müharibəyə cəlb etdi. Nəsirulla Sam Mirzə ilə döyüşdə ilk dəfə qələbə əldə edə bilmir. Bunun da səbəbi vardı. Sam Mirzənin böyük ordu qüvvəsi var idi, digər tərəfdən də yerlərdə ona pərəstiş edənlər istənilən qədər idi. Nəsirulla imkanlarına inandığı üçün hücumu davam etdirir, təxminən aralarında 3 dəfə ağır vuruşma olmuşdu. Həmin vuruşda Nəsirulla qələbə əldə edə bilmir, Sam Mirzə tərəfindən məğlub edilir. Çarəsi tükəndiyindən Nəsirulla atası Nadir şahdan kömək istəyir. Nadir şahın işə müdaxiləsi, hərbi yürüşə cəlb olunması öz nəticəsini vermişdi. Beləliklə, Nadir şahı Ağsu qalasında gizlənən Sam Mirzəyə daha ağır cəza fikirləşdi. Qala top atəsinə tutuldu. Beləliklə, Nadir şah Ağsu qalasına müqavimət göstərmək iqtidarını itirdiyi üçün təslim oldu, Sam Mirzə isə, Gürcüstana qaçmaqla canını qurtardı. Gürcüstanda Sam Mirzə müqavimətə rast gəldi.

Belə bir məqamı da qeyd etmək yerinə düşər. Sam Mirzə İran dövlətinin adamı olduğundan Gürcüstan onu yaxşı qarşılamadı. Çünki, İranla Gürcüstan arasında münasibətlər yerində deyildi. Sam Mirzə belə işə bir o qədər də əhəmiyyət vermirdi. O, özünü «humanist», heç bir dövlətin işinə qarışmayan kimi təqdim edirdi. Görünür ki, Gürcüstana da özünü bu

qaydada təqdim etmiş, özünəməxsus çevikliyi, hiyləsi ilə Qivi Amalaxverdinin dəstəsinə qoşulmuşdu. Buradan Nadir şahı qarşı mübarizə aparacağına inandı. Qivi Amalaxverdinin Gürcüstanda mövqeyi o qədər də münasib deyildi. Qivi və Teymuraz tərəfindən münasibətlər baş verdi, münasibədə Kaxetiya çarı Teymuraz tərəfindən məğlub edilir. Bütün imkanlarından məhrum olan Sam Mirzə özünə çıxış yolu axtarırsa, məqsədinə nail ola bilmir¹. II Sam Mirzə iki qüvvənin mübarizəsində əsir düşür. Sam Mirzə Bərdəyə qaçmaqla özünü ölümdən xilas edir.

Nadir şah nə edəcəyini bilmirdi. Artıq dövlətdə müvazinət pozulmuşdu. Nadirin oğlu Nəsirulla Mirzə də həmin münasibətlərdə boğulurdu. Nəsirulla mirzə II Sam Mirzəyə cəza vermək arzusunda idi. Bunun üçün yol axtarırdı. Həmin yol, belə müəyyən olundu. 1733-cü ildə II Sam Mirzənin gözünün birini çıxarıb «eşşəyə mindirdi» Qarsa göndərdi. Lakin onun taleyi istədiyinin tam əksini təşkil etmişdi. Türkiyənin İrana qarşı münasibəti həddindən artıq bərbad halda idi. Türkiyə Sam mirzələrin artırılmasına xüsusi diqqət verirdi. Türkiyədə Səfi Mirzə adından bir yalançı şahzadə hazırlanırdı. II Sam Mirzə Türkiyəyə çatmamış, yolda dünyasını dəyişir.

Nadir şah artıq əvvəlki imkanda deyildi. Nadir şah bir çox sahələrdə nüfuzunu itirmişdi. Hətta onun iş icraçıları belə Nadirdən üz çevirmək dərəcəsinə idi. Nadir şah bütün çətinliklərə baxmayaraq, hərbi yürüşdən əl çəkməmişdi. Nadir şah Dərbənd və Şirvanda bir

¹ Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994. – S. 517.

daha özünü tanımaq məqsədi ilə hərbi yürüşlər edir. O, böyük çətinliklər hesabına Dərbənd və Şirvana sahib olur. Bu qələbədən ruhlanan Nadir şah yeni tədbirlərə əl atır. O, işğal etdiyi Şirvan və Dağıstanda mülki işlərdə çalışanların hüquqlarını bütün istiqamətdə məhdudlaşdırdı. Həmin əyalətlərdə özünə nisbətən yaxınları təyin etmək məcburiyyətində qaldı. Əslində Nadirin əvvəlki imkanları sıfıra enmişdi. Nadir həmin çətinliklərdən özünə yeni çıxış yolları arayırdı. Nadir şah həmin çətinliklərdən çıxış yolunu qardaşı İbrahim xanı daha geniş ərazilərə hakimiyyətə gətirməkdə görür. A.Bakıxanov yazır: «Qaplanguh hüdundan başlayaraq Apra çayına, Dağıstan və Gürcüstanın axırına qədər hökmranlığı İbrahim xana tapşırırdı». Nadir şah qardaşı İbrahim xana böyük səlahiyyətlər də verməyi yaddan çıxarmamışdı. Belə ki, İbrahim xan, ixtiyarında olan ərazilərdə böyük imkanlara malik idi. Beləliklə, o, əyalətdə imkanlı adamları işdən kənarlaşdırır, istədiyini hakimiyyətə gətirirdi.

Nadir şah tərəfindən verilən səlahiyyətdən istifadə edən İbrahim xan «Zənburəkçi xorasanlı yüzbaşı Mehdi bəyə də xanlıq vəd edilmişdi»¹.

Yaranan çətinliklər qeyd etdiyimiz üç böyük dövlətlərin işğalına imkanlar yaradırdı. Bu əsrdə Azərbaycan – Səfəvilər nəslinə başçılıq edən şahın bacarıqsızlığı buna imkan yaradırdı. Şahın bacarıqsızlığından xəbərdar olan çar Rusiyası daha çox fəallıq göstərirdi. Çar I Pyotr Azərbaycan – Səfəvilər dövlətinin dərin böhran keçirdiyindən xəbərdar idi. Həmin böhranın daha da dərinləşməsinə səy göstərirdi. Şah 2-

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 172.

ci Təhmasib nə edəcəyini hafizəsində saxlaya bilmirdi. Ölkə dağılırdı. Ölkənin düşdüyü ağır vəziyyətin aradan qaldırılmasında 2-ci Təhmasib aciz idi. Belə bir ağır vəziyyətdən ölkəni çıxarmaq əvəzinə, Azərbaycan arzusunda olan, Xorasanda quldurluqla məşğul olan Nadirquluya köməklik barədə müraciət edir. 2-ci Təhmasibin müraciəti Nadirqulu tərəfindən böyük arzusunu həyata keçirdiyi kimi qiymətləndirilmiş, beləliklə, o, heç bir tərəddüd etmədən 2-ci Təhmasibə qoşulur. Nadirqulu Şah 2-ci Təhmasib üçün uğurlu deyildi, əksinə, bu işdə daha çox faydalanan Nadirqulu idi. Nadirqulu az bir zaman kəsiyində, Şah 2-ci Təhmasibin az-çox qalan nüfuzuna da zərbə endirərək hərəkətləri ilə özünü şah kimi göstərirdi. Elə vəziyyət yaratmışdı ki, onsuz da nüfuzunu itirən Şah 2-ci Təhmasib bir daha həmin nüfuza sahib olmaq imkanına malik deyildi. O, Mehdi bəyi Şirvana gətirib və ona səlahiyyət verir¹. Lakin Mehdi bəyin taleyi özünə gülmədi. Onun idarəçilikdə təcrübəsi yox idi. O, Nadir şahın sərəncamı ilə Dərbəndə getmiş, Dərbənd hakimi Ustacallı Muradəli sultanın qəzəbinə düşər olmuş, öldürülmüşdü. Bunun da səbəbi var idi. Şirvan bəylərbəyi Mehdi bəylə, Dərbənd hakimi Ustacallı Muradəli sultan arasında keçmişdən qalma ədavət olduğundan Mehdi xan Dərbənddə öldürülür. Nadir şah bu hadisədən biganə qalmır. Onsuz da Dərbəndə hücumu onun planına aid idi. Mehdi xanın ölümü həmin səfəri bir qədər sürətləndirmiş, Dərbəndə hücum edərək, Dərbənd hakimi Ustacallı Muradəliyə ağır cəza - ölüm

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 172.

cəzası vermiş, habelə Dərbənddə insanlara ağır əziyyətlər verərək, insanların illər boyu topladığı sərvətləri talamış, Xorasana göndərmişdi. Talanlardan zövq alırdı Nadir şah, bu iş onun üçün peşəyə çevrilmişdi. O, Dərbənd əhalisini yer-yurdundan didərgin salmışdı.

Nadir şah Şirvan və Dərbənddəki hərə-mərcliyi (bu hərə-mərcliyi yaradan məhz Nadir şah idi) aradan qaldırmaq məqsədilə tədbirlərə əl atdı. Nadir şah hər hansı diyara hücum edirdisə, sərvətlərə sahib olmasından asılı olmayaraq, həmin diyarı sərbəst buraxmırdı. Məhz bu vərdişinə görə Nadir şah Şirvan və Dərbənddə yeni vəzifələri müəyyənləşdirirdi. Belə ki, Sərdar bəy Qırxlıni Şirvan əyalətinə, Nəcəf bəy Qaraçoğlunu Dərbənddə hakim təyin etdi¹.

Nadirqulu çox hallarda Şah Təhmasiblə hesablaşmadan istədiyi hərəkətlərini icra edirdi. Şah 2-ci Təhmasib isə həmin vəziyyətə tamaşa etməklə vaxtını keçirirdi. Şah 2-ci Təhmasib Nadirqulunun hərəkətlərindən narazı olduğu halda imkanı çatmırdı ki, Nadirqulunu susdursun. Burada belə bir amili də xatırlamaq yerinə düşər. Şah 2-ci Təhmasib özünü sınamaq məqsədi ilə, Nadirqulunun xəbəri olmadan, Azərbaycan-Səfəvilər dövlətinə qarşı olan dövlətlərlə münaqişələr yaratdı. Əlbəttə, bu missiyanı həyata keçirmək heç də asan deyildi. Şah 2-ci Təhmasib məcburiyyət qarşısında qalıb, Nadirquluya köməklik üçün xahiş edir. Nadirquluda belə bir məziyyət də var idi. O, özünün İranda və dünyanın bir sıra dövlətləri sırasında güclü olmasını nəzərə alıb, iri feodalları

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 172.

birleşdirmək siyasətinə əl atırdı. Bu siyasəti o, İranda da tətbiq etdi. Şah 2-ci Təhmasibin Nadirquluya müqavimət göstərmək imkanı sifirə etmişdi. Məhz buna görədir ki, Nadirqulu əfqan feodallarını ölkədən qovdu, imkanları artırdı. Son nəticədə Nadirqulu bu imkandan istifadə edərək Herata hücum etdi, Herat işğal olundu. Bu «qələbələr» hesabına Nadirqulunun nüfuzu artır. Nadirqulu daha geniş fəaliyyətə başlamaq qərarına gəlir. Belə ki, Osmanlı dövlətindəki çevrilişdən istifadə edib, Türkiyəyə qarşı müharibəyə girişdi.

Nadir şah hakimiyyətə gəlişinin ilk günlərindən istədiyini həyata keçirir, talançılığını davam etdirirdi. Burada bir məqama diqqət vermək lazımdır ki, İrana qarşı Osmanlı dövləti və Rusiyanın münasibətləri yaxşı deyildi. Bu iki dövlətin birliyindən İran sıradan çıxma bilərdi. Nadir şah iki mühüm dövlətin aralarındakı soyuqluqdan istifadə edərək, Osmanlı dövlətinə məktubla müraciət edir, vaxtilə onların İrandan qopardığı ərazini geri istəyir. Türkiyə tərəfindən həmin müraciət rədd edilir. Belə olduqda Nadir şah gücünə arxalanaraq (hansı ki, Türkiyəyə qarşı güclü deyildi) Türkiyə ilə müharibəyə başlayır. Müharibədə Türkiyə məğlub olur. Bu «qələbədə» ruhlanan Nadir şah yeni hücumlara hazırlıq işləri görməyə başlayır. İranın hər yerində hakimiyyətə qarşı narazılıq dalğası yeni vüsət alırdı. Nadir şah həmin dalğanın qarşısını almağa qadir deyildi. Bütün çətinliklərə baxmayaraq Nadir şah qarşısına qoyduğu vəzifəni icra etmək üçün hazırlığını davam etdirirdi. İran daxilində baş verən hərə-mərcliyə qarşı qüvvəsini səfərbər edirdi.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, bu vaxtlar, Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında münasibət yaxşı deyildi. Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında münasibətin rəvan olmasına Nadir şah sevinirdi. Həmin münasibətlərin dərinləşməsində əlindən gələni edirdi. Bu işdə ermənilərin dostu Nadir şah bütün istiqamətlərdə köməklik edirdi. Vaxtı ilə ermənilərə Qarabağda mülkiyyət hüququnu verən Nadir şahın yaxın köməkçiləri ermənilər idi. Ermənilər Azərbaycan-Səfəvilər dövlətində istədiyi kimi hərəkət edir, onlara «gözün üstə qaşın var» deyən yox idi. Nadir şah ermənilər üçün Qarabağda belə şərait yaratmışdı. Azərbaycan dağılma ərafəsində idi. Həmin vəziyyətdən Nadir şahın xəbəri vardısı, vəziyyətə bir o qədər əhəmiyyət vermirdi. Nadir şahı ölkəni qanuni şəkildə idarə etməkdən daha çox sərvət maraqlandırır. Sərvətlər toplamaq xəstəsinə düşər olan Nadir şah həmin sərvətləri (qiymətli əşyaları) Xorasana daşıdırırdı. Nadir şah gələcək üçün Xorasani müdafiə mövqeyinə çevirmək arzusu ilə burada şah məxsus mavzoleylər tikməklə məşğul idi. Bu heç də o demək deyildi ki, Nadir şah Azərbaycan-Səfəvilər dövlətindən əl çəkmişdi. Əslində isə bu əlçəkməyə adi bir şey kimi baxmaq lazımdır. Erməni mülkləri Nadir şahın hüzurunda həmişə hazır vəziyyətdə olmuşdu. Nadir şah hər yerdən donoslar toplayırdılar. Bu donosçular Rusiya, Osmanlı dövləti ərazisində yaranan narazılığı daha da qızıdırırdılar.

Erməni dığaların təsiri nəticəsində, İranla Osmanlı Türkiyəsi arasında münasibətlər pozuldu. Ermənilər heç bir vaxt bu iki dövlətin sakit həyat keçirməsinə razı

qala bilməzdi. İmkan yarandıqca məkrli siyasətini işə salır, iki dövlət arasında münaqişələrdən zövq alırdılar. Nadir şah da erməni fitvasına inanır, onların istədiyi kimi hərəkətini davam etdirirdi. 1732-ci ildə Osmanlı Türkiyəsi ilə İranın bağladığı müqavilə etibarsız elan olunur. Nadir şah böyük orduya malik idi. O, 100 minlik ordusunu üç yerə bölür. Qoşunun bir hissəsi Osmanlıya qarşı, ikinci hissəsi Gürcüstan, üçüncü hissəsi Nadirin özü başda olmaqla Bağdad istiqamətində hücum keçdi. Müharibənin ilk dövründə Nadir şah müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır. Nadir şah bu işdən məyus olur, yollar axtarır. 1733-cü ildə Əhməd paşa ilə razılığa gələrək müharibəni dayandırır. Buradan əlinə heç bir sərvət keçmədən yeni müharibələrə əl atır.

Nadir şahın Rusiya və Osmanlı dövləti arasındakı münasibətlərin törədiciləri bilavasitə ermənilər idi. Ermənilər Azərbaycan-Səfəvilər dövlətində Nadir şahı ələ aldıklarından kifayətlənmirdilər. Ermənilər Nadir şahdan qüvvətli qüvvəyə – Rusiyaya istinad edir, osmanlılara qarşı idilər. Elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, Nadir şah öz imkanlarını düzgün tənzim etmədiyindən, Osmanlı dövlətinə qarşı hədələyici məktubla müraciət edirdi. Həmin müraciətin yayılmasında, Rusiya imperiyasının nökrəi olan ermənilər arxayınqlıqla həmin müraciətlərə fəallıq göstərirdilər. Nadir şah tərəfindən Osmanlı dövlətinə ünvanladığı məktubun məzmunu belə müəyyən olunmuşdu: «Belə ki, vaxtilə Osmanlı tərəfindən, Səfəvi torpaqlarından (osmanlılar Səfəvi torpaqlarını zəbt etmişlər) zəbt olunan ərazilər heç bir tərəddüd etmədən geri qaytarılmalıdır». Həmin müraciət Osmanlı dövləti tərəfindən qəbul olunmur,

Nadir şaha rədd cavabı verilir. Beləliklə, Azərbaycan-Səfəvilər dövləti ilə yanaşı Osmanlı dövləti arasında münasibətlər pozularaq nəticədə müharibəyə səbəb olmuşdu. İki dövlət arasında olan müharibədə, Türkiyə məğlub olur. Nadir şah bu qələbəsi ilə öyünməyə başlayır. Nadir şahın türklərlə müharibədə qələbə sevinci dünyaya sığmırdı. Dünya gözünə görünmürdü. Özünü məğlubedilməz kimi təqdim edirdi. Hadisələrin gedişi göstərirdi ki, Nadir şahın bu qələbəsi heç də əbədi ola bilməzdi. Dövlətində nüfuzu zəifləyən Nadir şahın qürrələnməsinin heç bir əsası yox idi. Ölkədə Nadir şaha qarşı üsyan dalğaları səngimirdi.

İranda və onun tərkibində əzab çəkən Azərbaycan-Səfəvilər nəslində Nadir şahın zülmündən zara gəlmişdilər. Bu zülmə xalq dözmür. Hər yeri üsyan dalğaları bürüyür. Nadir şah 1737-ci ildə Hindistan səfərində olduğu zaman üsyan daha da genişləndi. Nadir şah Hindistana ordu ilə getmişdi. Burada məqsədi arzusuna çatmaq idi. Nadir şah Hindistanın nə kimi imkanlara malik olmasından, insanların sərvətə maraqlı olmasından xəbərdar idi. Böyük sərvət toplamaq arzusunda səfərə başlamışdı. Nadir şah Hindistana hərbi yürüş zamanı ölkənin – İranın hakimiyyətini, idarə olunmasını qardaşı oğlu Rzaqulu Mirzəyə tapşırır. Rzaqulu Mirzə İranda naib (hakim) işləyərkən əməllərində sakit yaşayır. Burada nəyin bahasına olursa-olsun Nadir şah Hindistan səfərindən qayıdana kimi, Şah 2-ci Təhmasibi öldürmək sevdasına düşür. Bu barədə A.Bakıxanov yazır: «Rzaqulu Mirzə Mirzə Məhəmməd Hüseyn Qacarı göndərüb Səbzvarda yaşamaqda olan, taxtdan salınmış Şah 2-ci Təhmasibi

öldürtdü»¹. Xüsusilə Car–Tala da üsyanlar geniş xarakter aldı. Hindistanda Nadir şah işgalla məşğul olduğu zaman Nadir şahın hakimiyyətini qardaşı İbrahim xan idarə edirdi. İbrahim xan Azərbaycan-Səfəvilər ərazisində baş verən üsyandan özünü itirmişdi. Nə edəcəyini bilmirdi. İbrahim xanın üsyanın yatırılmasında nə imkanı, nə də təcrübəsi var idi. İbrahim xan Car–Tala üsyanını yatırmaq üçün qoşunla hücum keçdi. Döyüşdə İbrahim xanın gözlədiyinin əksi olur. Qoşunu məğlub olur, özü də vuruşda öldürülür.

Nadir şah Hindistanın Sipəvər diyarında soyğunçuluqla məşğul olduğu zaman qardaşı İbrahim xanın məğlub olması və ölümü xəbəri onu bir qədər sarsıdır. Lakin bu da onu öz hərəkətlərindən çəkindirə bilmədi. Nadir şah Hindistanı fəth etdikdən sonra 1740-cı ildə Əfqanıstana gəlir, burada da adət etdiyi vərdişindən əl çəkmir, talanlarla məşğul olur. Əfqanıstanda olarkən, Car–Talahlılara cəza fikirləşir. Buraya Əfqanıstandan qoşun hissələri göndərir. Həmin qoşunu Car–Taladakı Nadir qounlarını, xüsusilə qardaşı İbrahim xanın məğlubiyətinin əvəzini çıxmaq məqsədi ilə göndərmişdi. Nadir şah isə Əfqanıstanda qalaraq talanlarını davam etdirirdi.

Nadir şahın Hindistan, Əfqanıstandakı talanları ilə başı bərk qarışdığından, taladığı sərvətlər gözünü bağlamışdı. İrandakı həyəcanlardan xəbəri olduğu halda buna bir o qədər də əhəmiyyət vermirdi. Nadir İrandakı həyəcanları asanlıqla yatıracığına əmin idi.

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. -S. 174.

Onu düşündürən bir məqsəd var idi. Xorasanı cənnətə çevirmək, burada əzəmətli saraylar tikmək, nəslinə məxsus mavzoleylər salmaq arzusunda idi. İşğal etdiyi yerlərin qiymətli sərvətlərini Xorasana yola salmağı bir an unutmurdu.

Nadir şah 1738-1739-cu illərdə Hindistanda olduğu zaman Dağıstandakı hadisələr barədə məlumatı var idi. İrana geri qayıdarkən Dağıstana hərbi yürüşünü ön planda saxladı. Nadirin Dağıstana hərbi yürüşü vaxtında oldu. Dağ yolları və mənzilləri qar və buz tutmasına baxmayaraq, Dağıstan xalqını cəzalandırmaq fikrində idi. Nadir Dağıstana daxil olanda, Dağıstan sərdarına hədələyici fərman yazdı. Ondan tələb etdi ki, müqavimət göstərmək əbəsdir. Bu fərman Dağıstan sərdarını sarsıtdısa, təslim olmaq fikrində deyildi. Müqavimət göstərmək əzmində idi. Beləliklə, aralarında şiddətli döyüş başlandı. Döyüş Nadirin düşündüyü kimi başa çatmadı. Nadir şah müqaviməti gördükdə döyüşdən çəkildi. Yolunu Muğan istiqamətinə çevirdi. Beləliklə, Nadir üçün Dağıstan səfərləri müsbət nəticə verməmişdi. Bu zaman Türkiyə də Dağıstana hücumla hazırlaşır. Nadir bu işdən xəbər tutan kimi yürüşə xitam vermişdi. Nadir böyük çətinliklə də olsa, Türkiyə ilə sülhə nail olur. 1746-cı ilin sentyabrın 14-də iki nəfər arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən İran şahı Nadir Dağıstana yürüşündən əl çəkməli olur. Beləliklə də, Nadir şahın Dağıstana hərbi yürüşü, onun üçün heç bir fayda gətirmir, Dağıstana olan iddiasından əl çəkir. Nadir şahın Dağıstandan əliboş (sərvət toplamadan) geri qayıtması onun üçün ən böyük fəlakət idi. Belə

olduqda Nadir şah Şəki mahalına üz çevirdi. O, Şəkiyə daxil olanda bir müddət təxminən 4 gün özünü sakit aparmışdı. Sakitlik Nadir şah üçün qəbulolunmaz vəziyyət idi. A.Bakıxanovun yazdığına görə, «Bir qədər mövqeyini nəzərdən keçirdikdən sonra Şəki hakimi Hacı Çələbi ilə müharibəyə başladı»¹. Nadir şah Şəkidi böyük çətinliyə rast gəldi. Hacı Çələbi Nadir şahın varlığına bələd olduğundan müqavimət göstərirdi. Şəkinin tabe olmadığını gördükdə qəddar xislətli Nadir şah Şəkinin yandırılmasına sərəncam verdi. Lakin bu da Nadir şaha kömək olmadı. «Gələrsən-görərsən» qalası iki ildən artıq Nadirin mühasirəsində qalır, Şəki təslim olmadı. Nadir şah buradan kor-peşiman geri çəkildi.

Nadir şah Hindistan, Orta Asiya, Azərbaycan şəhərlərindəki vuruşlardan yorulsa da, inadından dönmürdü, o, daimi hücum arzusunda yaşayırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Nadir şah Xarəzm səfərindən geri döndükdə, A.Bakıxanovun yazdığına görə «Onun beyninə xudbinlik və fatehlik qürurundan əlavə, bədgümanlıq fikri və cürbəcür vəsvəşlər yol tapmışdı. Tərəfdarları ilə gözəl rəftarı tərک edərək, zülm və şiddət göstərməyə başladı. Fədakar əmirələr, xanlar və sədaqətli məmurlar səbəbsiz çək-çevirə salındılar, amansız cəlladların qılıncı ilə öldürülürdülər»².

Nadir şahın mülki işləri tamamilə nizamdan düşmüşdü. Beləliklə, Nadir şah başda olmaqla İran dövləti, Nadirin hərəkətlərindən irəli yaranan qüsurlar onun şahlığa layiqliyini itirmişdi.

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 170.

² Yəni orada. – S. 179.

Nadir şahın əhatəsində olanlar Nadirin əvvəlki vəziyyətində olduğunu başa düşürlər. Şaha qarşı narazılıqlar, ölkədə üsyan dalğaları, iqtisadi və siyasi çətinliklər Nadir şaha istədiyi kimi şahlığı davam etdirməyə imkan vermişdi. Şaha qarşı İranın bütün istiqamətlərində narazılıq vardı. Çox hallarda Nadiri şah kimi bəzi məmurlar tanımır, şahın sərəncamları icra olunmurdu.

Nəhayət, hicri 1160-cı (1747) ildə may ayının 9-da Xorasanın Fəthabad adlı mənzilində, Xəbuşanın iki ağaqlığında, onun qəhr və qəzəbinə düçar olmuş qardaşı oğlu Əliqulu xanın təhrikilə, əmirlərindən və yaxın adamlarından bir neçə nəfər onu öldürdülər. Nadirin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi onun hakimiyyətinin çökməsi demək idi. Burada belə bir məqama xüsusilə diqqət vermək lazımdır. Sözdə Nadir şaha sədaqətli olan adamlar da Nadirin ölümünə heyifslənmiş, əksinə sevinirdilər. Bir faktı qeyd etmək lazımdır. Nadir şaha edilən qəsdə dığa - Nadirin atna baxan mehtər daha çox sevinirdi. Nadir şahın atna baxan mehtər – Lazer erməni məliklərinin övladlarından idi. Burada da erməni saxtakarlığı özünü büruzə vermişdi. Mehtər Lazer yaranan vəziyyətdən istifadə edərək, Nadirə məxsus əşyaları, hətta Nadir şahın tacını (zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən tacı) oğurlayır¹.

Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, ermənilərdə insana yaraşmayan, yabançı olan oğurluq onların qanlarına işləmişdi. Böyük rus şairi A.S.Puşkin yazırdı: «Ermənilərdən həmişə oğurluğu gözləmək olar». Burada həqiqət vardır. Məsələn, ermənilərin sevimlisi (Azər-

¹ Firidun Əsədov. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı.

baycanda insan qanı axıdan) general İ.S.Badatov at oğrusu general Lazerevin babası, şahın atına baxan mehtər, tac oğrusu, «26-lardan» birisi İvan Karqanovun babası qılinc oğrusu idi. Bu siyahını artırmaq olar. Təkcə Lazerlə bağlı bir əhvalatı xatırlamaq lazımdır: «Lazer hiyləsinin gücü ilə Nadir şaha yol tapır, onun etibarını qazanır». Lazer Nadirə daha yaxın olduğundan bundan dığalar istifadə etdirdilər. 1747-ci ildə Nadir şaha sui-qəsd zamanı dərhal dığa-Lazer özünü itirmir, qarmaqarışılıqdan istifadə edərək Nadirin tacını və çoxlu miqdarda zinətli əşyalarını oğurlayır. Dığa Lazer oğurladığı şeyləri özündə saxlamır. Böyük çətinliklər hesabına olsa da Peterburqa, qohumu Sef-razza çatdırır. Sefras həmin əmanətlərə xəyanət etmir. Bir müddətdən sonra Lazer Sefrazdan əmanəti geri alır. Qraf Orlova 400 min manata satır. Qraf Orlov həmin əşyaları 2-ci Yekaterinaya təqdim edir. Bunun müqabilində nəslində generalların olmasına şərait yaradır. Erməni Lazerin oğurladığı əşyalar hazırda Moskvanın silah palatasında saxlanılır. Tacla bağlı belə bir yazıda qeyd olunur ki, «Bu tacı İran şahı 2-ci Yekaterinaya satmışdı». Belə saxtakarlıqlar tarixdə istənilən qədərdir.

Nadir şaha sui-qəsdədən sonra İranda görünməmiş qarmaqarışılıqlar əmələ gəldi. Bundan istifadə edən İranın işbilənləri – varlı təbəqə hər bir diyarda müstəqil olaraq bir əmirlik hökumət mərkəzinə çevrilmişdi. İranda dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi arzusu ilə İranda şahlığa başlayan Nadir şahın başı sərəvət toplamağa qarışdığından İran dağılmışdı. Nadir şahın öldürülməsi xəbəri bütün İranda, hətta ordu içərisində də yayıldı. İş o yerə çatdı ki, Əfqan və Özbək tayfaları

bu işə sevinərək, dərhal Əfşarlarla müharibəyə başlamış, buradan böyük sərvətlər əldə etməklə geri dönərək İrandan uzaqlaşmışlar. Bu barədə böyük tarixçi A.Bakıxanovun dedikləri, yazdıqları yada düşür. O yazır: «Nadir şahın qardaşı oğlu Əliqulu xan İbrahim xan oğlu Heratdan Məşhədə gəldi... Bu gəliş, Nadir şahın qohumları üçün münasib olmadı. Əksinə, Rzaqulu mirzənin böyüklü-kiçikli on beş nəfər Nadir övladı ilə bərabər öldürüldü... Nadir şahın cavahirat və sair qiymətli şeylərdən ibarət əmlakını beş kuruşluq nağddan ibarət olan Nadirin xəzinələrini Kəlatdan Məşhədə gətirib israfla puç etməyə başladı»¹.

¹ A.Bakıxanov. Göstərilən əsəri. – S. 181.

NƏTİCƏ

Nadirin şəhliq hakimiyyəti İranda 11 il (1736-1747) davam etdi. Onun İranda şəhliq hakimiyyətinə gəlməsinə təsadüfi hal kimi baxmaq lazımdır. Nadir Xorasanda anadan olub, buradakı fəaliyyəti tarixdə bəllidir. O, kiçik yaşlarından hakimiyyət iddiasında olmuş, lakin peşəyə çevirdiyi quldurluğu qoyub başqa sənətlə məşğul ola bilməzdi. O, hələ uşaqkən Xorasanda özünə oxşarları ətrafına toplayaraq, quldurluqla məşğul olmuşdu. Bu peşəyə sahib olan Nadirqulu kəndlərə hücumlar edir, bunun hesabına böyük sərvət sahibi olur. Lakin onun ağılında-dərrakəsində insana xas olan yeni hisslər olmamışdı.

Nadirqulu hicri 1101 (1689) anadan olmuşdur. Atası İmamqulu bəy idi. Həmyaşıdları arasında çevikliyi ilə tanınırdı.

İranda hakimiyyət Şah 2-ci Təhmasibin idarəsində idi. Amma Şah 2-ci Təhmasib hakimiyyəti idarə etməyə qadir deyildi. Hətta sənədlərdə səfeh kimi təqdim olunur.

Şah 2-ci Təhmasib ölkəni qorumaq məqsədi ilə Xorasanda ad-san qazanmış qulduru İrana dəvət edir, ona köməklik etməsini təvəqqe edir.

Bu sifariş Nadirqulunu sevindirir, İrana gəlir, Şah Təhmasib tərəfindən əvvəl qoçubaşı və daha sonra bütün İranın ən iqtidarlı sərdarı və sahibi - ixtiyar vəkili olur.

Bu hesabla Nadirqulu İranda özünü şah kimi aparır, son nəticədə Şah 2-ci Təhmasiblə hesablaşmır, hər işlə özünü sərbəst aparır.

İranda Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı hər diyarda böyük narazılıqlar var idi. Son nəticədə Nadirin təsiri ilə Şah 2-ci Təhmasib hakimiyyətdən kənarlaşmağa məcbur olur. Hakimiyyətdə Səfəvi nəslindən birisinin şah olmasına razılıq verilir. Şah 2-ci Təhmasibin 8 aylıq südəmər oğlu 3-cü Abbas İran şahı elan edilir. Bu əslində az səslənən vəzifə bölgüsü idi. Şah 2-ci Təhmasib hakimiyyətdən uzaqlaşdırılır.

Şah 2-ci Təhmasib taxtdan salınaraq, hörmətsiz vəziyyətdə saxlanılırdı. Nadir şah Şah 2-ci Təhmasibin, İranın daxilində qalmasına heç vəchlə razı ola bilmirdi. O, Şah 2-ci Təhmasibi mərkəzdən uzaqlaşdıraraq Məşhədə göndərir. Hətta Məşhəddə belə, Nadir şah, Şah 2-ci Təhmasibin gözlərinin çıxarılması barədə sərəncam verir, sərəncam icra olunur. İranda sikkə və xütbə 3-cü Abbasın adına vurulur. Özü isə müstəqil vəziyyətdə yaşayır, hakimiyyətdə qalır.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə İranda üsyanlar ara vermir. Nadir şah bu üsyanların qarşısını ala bilmir.

1747-ci ildə Nadir şahı sui-qəsd edilir və hakimiyyətinə son qoyulur.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Mirzə Mehdi xan. Tarixə-Nadir. Tehran, 1246.
2. Firidun Əsədov. Talış xanlığı. Bakı, 1976.
3. Firidun Əsədov. Dərbənd xanlığı. Bakı, 1902.
4. Firidun Əsədov. Azərbaycan diplomatları 18-ci əsrdə. Bakı, 1983.
5. Firidun Əsədov. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı, 1994.
6. Qarabağnamələr. I-II cild. Bakı, 1978.

-P- Arxivlər

Rusiyanın Xarici Siyasət Arxivi. Moskva (AVPR).
Rusiya tarixinin Elmi Arxivi. (АН. Исторический Архив. Москва: Qədim Aktlar Arxivi).
(ADA. Rossi).

Rus dilində

7. Г.Б.Абдуллаев. Азербайджан в 18-ом веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, 1985.
8. Г.Б.Абдуллаев. Из истории северно-восточного Азербайджана в 60-80 гг. Баку, 1958.
9. П.Петрушевский. Очерки из истории феодальных отношениях в Азербайджане и Армении в конце 16-начало 19 век. Л.: 1949.

10. В.Н.Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в 18-ом веке. Баку, 1948.
11. В.А.Юрванитский. Русские консульства за границей. М.: 1899.
12. Академик В.В.Бартольд. соч. 4. Л.: 1947.
13. Б.К.Кишмишов. Поход Надир шаха в Герат. Тифлис, 1889.
14. А.Бакиханов. «Гюлюстани-Ирем». Баку, 2001.
15. П.Бутков. Материалы для прохождения истории Кавказа с 1722 г. по 1769 г.
16. М.Арунова и К.Ашрафян. Государство Надир шаха. М.: 1959.
17. О.П.Маркова. Россия, Закавказье и международные отношения в 18-ом веке. М.: 1966.

Nəşriyyatın müdiri	<i>Kamil Hüseynov</i>
Redaktor	<i>İsabə Hüseynova</i>
Korrektor	<i>Südəbə Manafova</i>
Kompyuter operatoru	<i>Təranə Baxşəliyeva</i>
Dizayner	<i>Vüsalə Axundova</i>

Firidun Nurullabəyli Əsədov

Nadir şah Əfşar

*Çapa imzalanıb . 09. 2011. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi ç.v. Sifariş . Sayı 00.*

*" İqtisad Universiteti " Nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
